

Qurazi Men and Their Activism after the Fifth Year of Hijri

Bashir Seraji¹, Mahdi Mojtahedi², Asghar Montazerolghaem³

- 1. Department of History and Civilization of Muslim Society, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad. Mashhad. Iran. Email: bashir.seraji@yahoo.com
2. Corresponding Author, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: mmojtahedi@um.ac.ir
3. Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: montazer5337@yahoo.com

Article Info Abstract

Article Type: Research Article

Article History:

Received: 28, July, 2024

In Revised Form: 2, September, 2024

Accepted: 20, October, 2024

Published Online: 10, March, 2025

The Qurazis, also known as the Banu Qurayza, were a group within the Jewish community who had been present in Yathrib for several centuries before the Hijra. After the Hijra, they were in interaction with the Muslims until the conflict of the fifth year of Hijra changed the circumstances. The existence of a group of people as survivors of the Banu Qurayza is a matter of agreement. According to well-known reports, these individuals were those who repented from breaking the treaty or were women and children. However, some reports, in addition to the aforementioned cases, consider the men who left the fortress and other residents to be among the survivors. The main issue of this article is to find traces of Qurazi men and to show the presence or role of the survivors of the Banu Qurayza in various fields after the fifth year. The role of Qurazi men or their male children and descendants and their agency in the decades and centuries that followed is important. This research has examined the significant presence of about forty of them and has tried to explain, using a descriptive-analytical method, in which areas the Qurazis' participation was greater. The results show that the roots of some of the narrations and reports related to the Jews and the Banu Qurayza in Muslim texts, including history, hadith, tafsir, and the like, go back to these individuals or at least their names exist in the middle layers of the Isnad of those narrations.

Keywords: Bani Qurayza, Qurazi, Qurayzi, Jews, Medina .

Cite this The Author (s): Seraji, B., Mojtahedi, M., Montazerolghaem, A., (2024-2025), Qurazi Men and Their Activism after the Fifth Year of Hijri, Historical Sciences Studies, Vol.16, No 2, Serial No.38 – Autumn & Winter.(135-168). DOI: 10.22059/jhss.2024.385450.473752

Introduction

The Banū Qurayza were a group of Jews living in Yathrib and Medina (Madinat al-Nabi) who, until the Battle of the Trench (also known as the Battle of the Confederates (Aḥzāb)), had a peaceful coexistence with the Muslims. Their presence and role in the relations of the Jews with the natives of Medina, before and after the Hijra, is noteworthy. The Banū Qurayza are best known for their famous conflict with the Muslims, and little attention has been paid to their presence before and after the conflict. According to well-known reports, the survivors of Qurayza are divided into two groups. First, those who repented from breaking the treaty, and then women and children. However, some reports suggest a different view. According to these reports, the leaders of the Banū Qurayza who were involved in the conflict and those who were among the warriors during the attack of the Confederates on Medina or who committed criminal acts of resistance during the siege and before surrendering were punished. As a result, the rest of the men of this Jewish community, including those who left the fortress and the inhabitants, are considered survivors, who are known to fall into several main categories: those who fled the fortress (immediately after the Battle of the Trench), those who converted to Islam; those who repented from breaking the treaty (without converting to Islam), and finally the elderly, women, children and their descendants. Some time after the conflict, there are reports of the migration of Qurazi men and women to other lands under the rule of the Muslims, which cannot be ignored. The prominent presence of some of the Banū Qurayza in various social and cultural arenas is an important issue that will be addressed in this study.

Most of the research that has been done so far has focused on the conflict of the Banū Qurayza, and no comprehensive research has been done on the life of the Banū Qurayza after this event. In the related monographs on the Banū Qurayza, not much attention has been paid to their position and agency after the fifth year of Hijra. Mohammadi, in the short entry "Abu Sa'd ibn Wahb" in the Encyclopedia of the Prophet's Biography (2009), provided useful information about his life, but strengthened the possibility that he was from the Banū Naḍir and did not pay attention to the position of this person as a survivor of the Banū Qurayza conflict and his agency. The short entries "Abū Mālik Qurazi" by the same author and "Tha'labah ibn Abi Mālik Qurazi" by Rahmatullah Banshi in the same encyclopedia have briefly dealt with the lives of these two individuals. Lecker, in the article "On three Jewish converts to Islam from the Banū Qurayza" (2020), discusses the conversion to Islam of three members of the Banū Qurayza named: Tha'labah, Usayd and Asad ibn Ubayd Qurazi, whose lives and roles have not been studied and analyzed. Ahangar Davoodi has published an article entitled "The Killing of Zubayr ibn Bata from the Banū Qurayza; A Forged Part in the Narration of His Freedom" (2022), which, using the Isnad-cum-matn analysis method, considered the second part of the narration, regarding the killing of Zubayr, to be a forged addition. No monograph or even a brief work has been produced about other Qurazi individuals. It should be mentioned that the existing evidence about the Banū Qurayza in ancient sources is very scattered. The reports in the works of Ibn Iṣḥāq, Ibn Hishām, Wāqidi, Ibn Sa'd, Ya'qubi, Balādhurī, Shaykh Mufīd, Miskawayh Rāzī and others show that the life of the Banū Qurayza continued until the later centuries.

The survivors of the Jewish community of Banū Qurayza played a role in various fields of Islamic sciences (Hadith, Tafsir, history, etc.), literature, poetry and social affairs. Their influence from the same first century has been recorded by mentioning the names of individuals from them, and the last trace of the next generations of Banū Qurayza can be seen in the third and fourth centuries AH. The present study, by examining the survivors of the Banū Qurayza as an influential group in the first centuries of Islam, explains their role in the definite events of that era. As a secondary achievement, it can be mentioned that after examining the lives of the survivors of the Banū Qurayza and their prominent presence in the Islamic society, the hypothesis of the killing of all their men is seriously questioned. It seems that in case of the abundance of the Banū Qurayza population and the high statistics of the killing of men; There should have been a great deal of tension between the women and children of this group with the Prophet or the Muslims and many reports of the massacre of men

would have been available; But it is only Atiyyah Qurazi who, without mentioning the number of people, speaks of the killing of all adult men.

This study investigates the prominent role of approximately forty individuals from the Banu Qurayza within early Islamic textual traditions. Employing a descriptive-analytical methodology, it seeks to delineate the specific domains wherein their contributions were most substantial. The findings reveal that the genesis of certain narratives and reports concerning Jewish communities, particularly the Banu Qurayza, in core Muslim literary corpora—including historical chronicles, hadith collections, and exegetical works—can be traced to these individuals, or at minimum, their names are discernible within the intermediate layers of the isnad for these narratives.

مردان قُرطی و کنشگری آنان پس از سال پنجم هجری

بشیر سراجی^۱، مهدی مجتهدی^۲ ✉، اصغر منتظر القائم^۳

bashir.seraji@yahoo.com

mmojtahedi@um.ac.ir

montazer5337@yahoo.com

۱. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، رایانامه:
۲. نویسنده مسئول، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، رایانامه:
۳. گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، رایانامه:

چکیده

اطلاعات مقاله

قرظیان، قریظیان یا همان بنی قریظه یکی از گروه‌های جامعه یهودی بودند که از چند سده پیش از هجرت در یثرب حضور داشتند. آنان پس از هجرت با مسلمانان در تعامل بودند تا اینکه در پی نزاع سال پنجم هجری شرایط به گونه دیگری رقم خورد. وجود جمعی از افراد به عنوان بازماندگان بنی قریظه مورد اتفاق است. بر اساس گزارش‌های مشهور، آنان توبه‌کننده از پیمان شکنی و زنان و کودکان بودند؛ اما برخی از گزارش‌ها افزون بر آن، مردانی که قلعه را ترک کرده‌اند و دیگر ساکنان را نیز جزو بازماندگان به شمار می‌آورند. مسئله اصلی مقاله آن است که رد پای از مردان قرظی بیاید و نقش بازماندگان بنی قریظه را در عرصه‌های مختلف پس از سال پنجم نشان دهد. نقش مردان یا فرزندان و نوادگان مذکر قرظی و کنشگری آنان در دهه‌ها و سده‌های بعد حائز اهمیت است. این پژوهش به حضور قابل توجه حدود چهل مرد از آنان پرداخته و با روش توصیفی - تحلیلی کوشیده توضیح دهد که مشارکت قرظیان در کدام زمینه‌ها بیشتر بوده است. نتایج نشان می‌دهد. ریشه برخی از روایات و گزارش‌های مرتبط با یهود و بنی قریظه در متون مسلمانان، اعم از تاریخ، حدیث، تفسیر و مانند آن، به این افراد می‌رسد یا حداقل نام آن‌ها در لایه‌های میانی اسناد آن روایات وجود دارد.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۵/۰۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۶/۱۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۷/۲۹

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۲/۲۰

واژه‌های کلیدی:

بنی قریظه، قُرطی، قُرَیظی،

یهود، مدینه.

استناد: سراجی، بشیر؛ مجتهدی، مهدی؛ منتظر القائم، اصغر، (۱۴۰۳) مردان قُرطی و کنشگری آنان پس از سال پنجم هجری، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره

DOI: 10.22059/jhss.2024.379951.473732

۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۳۸ (۱۶۸-۱۳۵)

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

<https://doi.org/10.22059/jhss.2024.379951.473732>

۱. مقدمه

بنی‌قریظه، گروهی از یهودیان یثرب و مدینه‌النبی (ص) بودند که تا پیش از نبرد احزاب، زندگی مسالمت‌آمیزی با مسلمانان داشتند. حضور و نقش آن‌ها در بسیاری از مناسبات یهودیان با بومیان مدینه، پیش و پس از هجرت، درخور اعتنا بود. قرظیان بیشتر به درگیری مشهوری که با مسلمانان داشتند، شناخته می‌شوند و به‌ندرت به حضور آنان، پیش و پس از درگیری توجه شده است. آنان پس از این درگیری به چند دسته عمده شناخته شدند: ایمان آوردگان به اسلام؛ توبه‌کنندگان از پیمان‌شکنی (فارغ از اسلام آوری)؛ فرار کنندگان از قلعه و در نهایت سالخوردگان، زنان و فرزندان و نوادگان آنان. بر اساس گزارش‌های مشهور، بازماندگان قرظی به دو گروه تقسیم می‌شوند. نخست افراد توبه‌کننده از پیمان‌شکنی و سپس زنان و کودکان؛ اما برخی از گزارش‌ها حاکی از نظر دیگری است. بر اساس آن، سران نزاع کننده بنی‌قریظه و کسانی که در زمان هجوم احزاب به مدینه جزو جنگجویان «مقاتل» بودند یا در حین محاصره و پیش از تسلیم شدن، مقابله مجرمانه کردند، لذا مجازات شدند. در نتیجه بقیه مردان این جامعه یهودی، اعم از ترک‌کنندگان قلعه و ساکنان، جزو بازماندگان به شمار می‌آیند.

مدتی پس از درگیری، گزارش‌هایی از کوچ مردان و زنان قرظی به دیگر سرزمین‌های تحت لوای حکومت مسلمانان وجود دارد که نمی‌توان به‌راحتی از کنار آن عبور کرد. نمودار شدن و درخشش برخی از قرظیان در عرصه‌های گوناگون اجتماعی و فرهنگی، از مسائل مهمی است که در این پژوهش بدان توجه خواهد شد. بیشترین پژوهش‌هایی که تاکنون صورت پذیرفته، به غزه بنی‌قریظه پرداخته‌اند و پیرامون زندگانی قرظیان پس از این واقعه، پژوهشی جامع صورت نگرفته است. در تک‌نگاری‌های مرتبط به بعضی از قرظی‌ها، توجه چندانی به جایگاه و کنشگری آنان در عصر پسا رسول‌الله نشده است. پژوهش حاضر با نگاه به جایگاه افراد، در قالب گروهی تأثیرگذار در قرون نخستین اسلامی پرداخته و ایفای نقش آنان را بی‌ارتباط به حوادث حقیقی قبیله بنی‌قریظه ندانسته است.

۲. پیشینه پژوهش

مدخل مختصر «ابو سعد بن وهب» در *دانشنامه سیره نبوی* (۱۳۸۸) توسط رمضان محمدی چاپ شده که اطلاعات مفیدی درباره حیات این وهب ارائه شده، اما احتمال نظیری بودن وی را تقویت کرده و توجهی به جایگاه این فرد به عنوان بازمانده نزاع

بنی‌قریظه و کنشگری او نکرده است. مدخل‌های کوتاه «ابو مالک قرظی» از پژوهشگر مزبور و «ثعلبه بن ابی مالک قرظی» از رحمت‌الله بانسی از دیگر نگاشته‌های دانشنامه نامبرده است که به‌صورت اجمالی به زندگانی این دو فرد پرداخته‌اند.

مقاله‌ای با عنوان «کشته شدن زبیر بن باطا از بنوقریظه؛ بخش جعلی در روایت آزادی او»، به قلم مژگان آهنگر داوودی، در مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث (۱۴۰۱) منتشرشده که به روش اسناد - متن، بخش دوم روایت مبنی بر کشته شدن زبیر را اضافه‌ای جعلی دانسته است.

لیکر یهودی، درباره اسلام آوری سه تن از بنی‌قریظه به نام‌های: ثعلبه، أسید و اسد بن عبید قرظی مقاله‌ای (۲۰۲۰) نوشته که زندگانی این افراد و نقش آنان بررسی و تحلیل نشده است. پیرامون دیگر افراد قرظی، تک‌نگاری و اثری در حد اختصار نیز تولید نشده است.

۳. نومسلمانان قرظی؛ هنگامه سال پنجم هجری و پس از آن

یکی از دسته‌های بازمانده قرظی و کنشگران، نومسلمانان هستند. گروهی از بنی‌قریظه پس از هجرت پیامبر و پیش از نزاع مشهور، اسلام آوردند و بدیهی است که این افراد دیگر جزو پیروان آیین یهود محسوب نمی‌شدند، اما خویشاوندی آنان با یهودیان و نژاد آنان کتمان نشده و ذیل قرظی‌های بازمانده، به شمار می‌آیند. برای نمونه زنی از بنی‌قریظه (اصفهانی، بی‌تا: ۲۲/۳۴۸) و برخی مانند ابو سعد بن وهب، در شمار اسلام‌آوردگان قرار گرفته‌اند (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۷/۱۴۶؛ ابن عبدالبر، ۴/۱۴۱۲: ۱۶۶۹).

در منابع نخستین اسلامی، به افرادی اشاره شده که در ماجرای نزاع بنی‌قریظه، نقش یا حضور داشتند، اما پشیمان شده و اسلام آوردند. برخی از پژوهشگران مانند لیکر، با اقتباس از کتاب سیره ابن هشام به‌عنوان منبعی کهن، درباره سه تن از بنی‌قریظه که مسلمان شدند و نجات یافتند، مقاله‌ای نوشته‌اند (Lecker, 2020: 51-53). ابو مالک قرظی نیز یکی از افرادی است که به‌احتمال زیاد در کشاکش درگیری، مسلمان شده بود (ابونعیم، ۵/۱۴۲۲: ۲۱).

۳-۱. ابو سعد بن وهب نضری / قرظی

ابو سعد بن وهب، پیش از هجرت پیامبر در یثرب ساکن بود. ابن عبدالبر اشاره کرده که ابو سعد نسبش به قریظه می‌رسد، اما نضیری بودن او صحیح است. باوجوداین، عنوان مدخل را «ابو سعد بن وهب القرظی» نهاده و قول نضیری بودن نسب او را با «یقال» تضعیف کرده است! (ابن عبدالبر، ۴/۱۴۱۲: ۱۶۶۸). ابن اثیر نیز او را به‌صراحت به بنی‌قریظه

نسبت داده و نصیری بودن او را ضعیف پنداشته است (ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۱۴۰). ابن اسحاق، واقدی و برخی دیگر او را از بنی نصیر دانسته‌اند (ابن هشام، بی تا/۲: ۱۹۲؛ واقدی، ۱/۱۴۰۹: ۳۷۳؛ ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۱۴۶ و ۱۶۹). ابن اثیر به گزارش ابن عبدالبر (ابوعمر) اشکال وارد کرده و گفته که او، ابوسعد قرظی را با ابوسعدانصاری، دو نفر پنداشته و برای هر کدام، شرح حال جداگانه‌ای نوشته و دلیل اشتباه او، این است که متوجه نشده، بنی نصیر و بنی قریظه با انصار هم‌پیمان بودند و به مسلمان شدگان آنان، انصاری نیز گفته می‌شد (ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۱۴۰). ابن حجر نیز ابو سعد انصاری و ابو سعد بن وهب را شخصیت‌های جداگانه دانسته است (ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۱۴۶ و ۱۶۹). ابونعیم با عبارت «قیل» آورده که برخی، ابو سعد را «ابن وهب» و برخی به صورت «ابن ابی وهب» ذکر کرده‌اند (ابونعیم، ۴/۱۴۲۲: ۴۸۳). بنا بر نظر ابن حجر، کنیه «ابن ابی وهب» که برخی مانند ابن اثیر این گونه ثبت نموده‌اند، اشتباه است (ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۱۴۶ و ۱۶۹؛ ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۱۴۰).

ابن حجر به نقل از ابن اسحاق آورده که ابو سعد در ماجرای غزوه بنی نصیر (ابتدای سال چهارم ه.ق) اسلام آورد (ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۱۴۶). گفته شده است که تنها دو نفر بانام‌های یامین بن عمیر و ابوسعید (سعد) بن وهب، به خاطر آن که اموالشان را از دست ندهند، مسلمان شدند (ابن هشام، بی تا/۲: ۱۹۲؛ طبری، بی تا/۲: ۵۵۴؛ ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۱۴۶). ابن اثیر و ابن عبدالبر (بنا به گزارش ابن سعد از واقدی) ذکر کرده‌اند که ابو سعد در روز (نزاع) بنی قریظه (سال پنجم هجری) اسلام آورد (ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۱۴۰؛ ابن عبدالبر، ۴/۱۴۱۲: ۱۶۶۹).

۳-۲. ابو مالک قرظی

ابو مالک قُرظی (عبدالله بن سام) از قبیله کِنده یمن بود (ابن حجر، ۱/۱۳۲۵: ۵۲۲؛ همان ۷/۱۳۲۵: ۲۹۶). او از یهودیانی هجرت کرده به یثرب است و پس از ازدواج با زنی قرظی (دختر سعیه)، به قرظیان منسوب شد (ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۹۸؛ ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۲۷۳ و ۲۹۲). ظاهراً از آنجاکه در یمن، یهودی‌ها حضور گسترده‌ای داشتند، زمینه ازدواج او با فردی یهودی در یثرب فراهم آمده است (ابن حجر، ۶/۱۳۷۹: ۸۰).

ابو مالک رسول خدا را درک کرد و در زمان حیات ایشان، مسلمان شد (ابونعیم، ۱/۱۴۲۲: ۴۱۲؛ همان ۵/۲۱؛ ابن عبدالبر، ۱/۱۴۱۲: ۲۱۲). ابن حجر او را از کسانی دانسته که صفات، نام و نسب پیامبر خاتم را بر اساس تورات بیان کرده است^(۱) (ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۲۹۶). در گزارشی چنین آمده که عمر بن خطاب به هنگام فراخوانی نظامیان خود، از ابو مالک نام برده است (همان‌جا). این خبر نشان از حیات او در دوره خلافت عمر بن خطاب دارد.

فرزندش ثعلبه از طریق او از رسول خدا، حدیث و تفسیر آیات قرآن را ذکر کرده است (ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۲۷۳؛ ابن ابی حاتم، بی‌تا/۹: ۴۳۴؛ همان/۲: ۶۶). اخبار دیگری نیز پیرامون مسائل خلقت و قیامت به نقل از متون یهودی از ابو مالک ذکر شده است (حموی، ۵/۱۹۹۵: ۱۶۷). زمان درگذشت او مشخص نیست. برخی در شرح احوال فرزندش ثعلبه، آورده‌اند که پدر او در غزوه بنی‌قریظه کشته شد (ابن حجر، ۱/۱۳۲۵: ۵۲۲؛ همو، ۸۰/۱۳۷۹: ۶۸). این گزارش با خبر حضور ابو مالک در دوره عمر، تضاد دارد، زیرا بر فرض صحت گزارش دوم، وی می‌بایست در دوره خلافت عمر زنده بوده باشد؛ بنابراین بر گزارش کشته شدن او در غزوه بنی‌قریظه اشکال وارد است.

ثعلبه روایاتی را از طریق پدرش نقل کرده که حاکی از حیات او پس از جریان مشهور بنی‌قریظه است (ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۲۹۲؛ ابن ابی حاتم، بی‌تا/۹: ۴۳۴؛ ابن حجر، ۱/۱۳۲۵: ۵۲۲). احتمالاً ابو مالک در حول و حوش نزاع قرظیان با مسلمانان در سال پنجم اسلام آورده است.

۳-۳. عمرو بن سَعْدی قرظی

عمرو بن سَعْدی، یکی از یهودیانی است که جزو اسلام‌آوردگان ثبت شده است. او در ماجرای محاصره بنی‌قریظه، در آخرین شب یا شب‌های پایانی محاصره، با پناهنده شدن به مسجدالنبی، اسلام آورد. واقعی آورده که او جزو کشته‌شدگان بنی‌قریظه نبود. بنابراین نتیجه می‌گیرد که قطعاً او از قلعه بیرون آمده است (واقعی، ۲/۱۴۰۹: ۵۰۴-۵۰۳).

بنا به گزارش ابن هشام و واقعی، عمرو در ماجرای نزاع بنی‌قریظه، پیمان آنان با پیامبر را یادآوری کرد و خود را کنار کشید. گزارش شده که او گفته است، اکنون که از وارد شدن به آیین محمد خودداری می‌کنید، لاف در یهودی بودن خود بمانید. او وقتی با لجبازی قرظیان مواجه شد، گفت از شما بیزارم؛ بنابراین همان شبی که با یهودیان گفتگو کرد، همراه فرزندان سعیه (ثعلبه و اسید) از حصار بیرون آمد و خود را به مسجد رسول خدا رساند و تا صبح همان‌جا خوابید. پس از صبح معلوم نشد که کجا رفت (ابن هشام، بی‌تا/۲: ۲۳۸؛ واقعی، ۲/۱۴۰۹: ۵۰۴-۵۰۳).

۳-۴. ثعلبه، اسید و اسد بن عبید قرظی

بر اساس گزارش، ثعلبه و اسید از قرظیانی هستند که در زمان محاصره از دیگر افراد قلعه جدا شدند. این که این افراد در میان قرظیان زندگی می‌کردند و قرظی به شمار می‌آمدند، جدای از تأیید یا رد اصالت نسبی آنان است. بنا به گفته ابن اسحاق، در آن شبی که فردای آن بنی‌قریظه تسلیم شدند، چند نفر از یهودیان بنی‌هذیل که در قلعه قرظیان سکونت داشتند مسلمان شدند و اینان سه نفر، بنام‌های: ثعلبه و اسید بن سعیه و اسد بن عبید

بودند که همراه عمرو بن سعد (ی) نجات یافتند (ابن هشام، بی تا/۱: ۲۱۳؛ همان/۲: ۳۳۸). طبری نیز به سند خود از ابن اسحاق آورده است که ثعلبه بن سعیه، اسید بن سعیه و اسد بن عبید، از بنی هذیل (بنی هذل) هستند، نه از بنی قریظه و نه نصیر (طبری، بی تا/۲: ۵۸۵؛ ابن عبدالبر، ۱/۱۴۱۲: ۷۹). البته ابن اسحاق و سمعانی، هدلی‌ها را برادر قرظیان و جزو آنان دانسته‌اند (ابن هشام، بی تا/۱: ۲۱۳؛ سمعانی، ۱۳/۱۳۸۲: ۳۸۸ و ۳۸۹).

بنا بر کهن‌ترین گزارش‌های موجود، ثعلبه و اسید و اسد بن عبید (عموی این دو)، در همان شبی که فردایش بنی قریظه به ناچار تسلیم شدند، اسلام آوردند و خود و زن و فرزند و اموالشان در امان قرار گرفتند (ابن هشام، بی تا/۲: ۳۳۸؛ واقدی، ۲/۱۴۰۹: ۵۰۳؛ ابن عبدالبر، ۱/۱۴۱۲: ۷۹ و ۹۶). واقدی با دو واسطه (صالح بن جعفر از محمد بن عقبه قرظی) از ثعلبه بن ابی مالک قرظی نقل می‌کند که این سه نفر به بنی قریظه گفتند که به خدا قسم شما می‌دانید، محمدرسول خداست. صفات او، همه همان‌هایی است که دانشمندان خودمان و دانشمندان بنی نصیر همانند حُیی بن اخطب و جبیر بن هییان برای ما نقل کرده‌اند (واقدی، ۲/۱۴۰۹: ۵۰۳). ظاهراً ابن اسحاق این مطالب را از عاصم بن عمر بن قتاده و او از پیرمردی قرظی روایت کرده و ابن هشام تکرارش کرده است (ابن هشام، بی تا/۱: ۲۱۳). بیهقی ماجرای اسلام آوردن این افراد را به واسطه یکی از بزرگان بنی قریظه (ابن هییان) به صورت مفصل نقل کرده است (بیهقی، ۴/۱۴۰۵: ۳۱).

سمعانی به نقل از واقدی به فرزند اسد بن عبید با نام علی (نام مادرش امامه دختر بشر بن وقتش) پرداخته و در روایت دیگری از عبدالله بن محمد بن عماره انصاری آورده که مادر علی، سلامه بن وقتش بن زعوراء است (سمعانی، ۱۳/۱۳۸۲: ۳۸۸ و ۳۸۹).

۴. نجات یافتگان بالغ بدون اسلام آوری؛ باوجود ایفای نقش در پیمان شکنی

در میان افرادی که پس از محاصره و تسلیم بنی قریظه، جان سالم به دربردند، می‌توان از کسانی نام برد که کسی از اسلام آوری آن‌ها خبر ندارد و یا شکی در این وجود ندارد که مسلمان نشده بودند، اما گزارش پشیمانی آنان نسبت به پیمان شکنی توسط وقایع‌نگاران ثبت شده است. هرچند تعداد این افراد مشخص نیست، اما شواهدی درباره برخی از آن‌ها در گزارش‌ها موجود است.

۴-۱. زبیر بن باطا

زبیر بن باطا (باطلی) بن وهب، یکی از سران مشهور بنی قریظه، پیش و پس از هجرت پیامبر به یثرب بود (ابن هشام، بی تا/۱: ۵۱۵). او یکی از کسانی است که بدون اسلام آوردن،

جانش محفوظ ماند. زبیر از آنجا که ثابت بن قیس بن شماس را در جنگ باعث آزاد کرده بود، دینی بر گردن ثابت داشت که با شفاعت او نزد پیامبر، سبب آزادی او شد. برخی گزارش کرده‌اند که زبیر وقتی از سرنوشت بزرگان قرظی آگاه شد، ترجیح داد که خودش نیز کشته شود. تقاضا کرد که زن و فرزندش را آزاد کنند و اموالش را به آنها پس بدهند. به ثابت گفت که او را بکشد که مورد پذیرش او قرار نگرفت و زبیر بن عوام گردن او را زد (واقعی، ۲/۱۴۰۹: ۵۲۰-۵۱۸). پیامبر همه اموال زبیر بن باطا را به فرزندش تحویل داد و زن او را هم آزاد کرد. نخلستان‌ها و چهارپایان و اثاثیه آنان را به غیر از اسلحه بازگرداندند، ولی از آن پس آنها با خاندان ثابت زندگی می‌کردند (همان، ۲/۵۲۰: ابن هشام، بی‌تا/۲: ۲۴۳).

بنا بر گزارش موجود در برخی از متون روایی و تفسیری شیعی، زبیر بن باطا به جایگاه پیامبری برای حضرت محمد (ص) بر اساس تورات اشاره کرده است (قمی، ۲/۱۴۰۴: ۱۸۱-۱۷۹؛ طبرسی، ۸/۱۴۱۵: ۵۳۶-۵۳۵). با توجه به گزارش‌های آزادی زبیر بن باطا می‌توان به چند نکته اشاره کرد. اول اینکه افرادی به دلیل کهولت سن یا شفاعت دیگران و یا نداشتن اختیار به دلیل بیماری و نابینایی و دلایلی دیگر از مجازات معاف شده‌اند. سؤال و اشکال نسبت به گزارش نخست این است که اگر زبیر بن باطا لایق مجازات بود، چطور با شفاعت نجات یافت؟ اگر لایق مجازات نبود یا می‌توانست مورد عفو و تخفیف قرار گیرد، چرا پس از درخواست خود برای مجازات به خواسته‌اش عمل شد؟ ظاهراً داستان پردازی در این گزارش با ذهنیت پیشینی درباره کشتار بنی‌قریظه، بی‌تأثیر نبوده است، زیرا اگر علاوه بر پیری، قول نابینا بودن او پذیرفته شود، نمی‌توان مجازات سنگینی را برای او در نظر گرفت، مگر اینکه شواهدی بر مجرم بودن او یافت شود. پژوهشی نیز درباره جعلی بودن گزارش کشته شدن زبیر بن باطا انجام شده است (آهنگر داوودی، ۱۴۰۱: ۲۵-۴۵).

۴-۲. رفاعه بن سموئل (سموال) قرظی

رفاعه بن سموئل از قرظیانی است که در ماجرای فتنه بنی‌قریظه، به شفاعت زنی به نام سلمی یا أم منذر (از خاله‌های پیامبر)، توسط پیامبر بخشیده شد و نجات پیدا کرد. ام منذر کسی بود که در بیعت نساء شرکت کرد و به سوی دو قبله نماز خوانده بود و با بعضی از بنی‌قریظه آشنایی داشت. این جوان قرظی به سلمی پناه آورد و او از پیامبر خواست که رفاعه را به او ببخشد؛ زیرا او امید دارد که زنده بماند و نماز بخواند. گزارش‌ها چنین می‌نمایند که پیامبر، رفاعه را به سلمی به جهت احترامی که نزد حضرت داشت، بخشید و او از میان بنی‌قریظه زنده ماند (ابن هشام، بی‌تا/۲: ۲۴۴؛ واقعی، ۲/۱۴۰۹: ۵۱۵-۵۱۴).

گزارش مزبور به دلایل گوناگون قابل خدشه هست. اگر رفاعه اقدامی مستحق مجازات کرده بود، می‌بایست همانند دیگر مجرمان مجازات می‌شد. اگر اقدامی مجرمانه و مستحق اعدام انجام نداده بود که این گزارش معنا ندارد و نجات او از مرگ طرح نمی‌شود. وجود چنین گزارشی همانند ماجرای زبیر بن باطا می‌تواند، ساختگی بودن آن را تقویت کند. اگر دو تن توانستند با شفاعت نجات پیدا کنند، یقیناً افراد بیشتری می‌توانستند جزو شفاعت شدگان قرار بگیرند. اگر جرم این افراد مورد گذشت بوده نیز حتماً افراد مشابه این‌ها نیز وجود داشته است. بنا بر گزارش‌ها می‌توان ادامه حیات رفاعه و مسلمان شدن او را دریافت (واقعی، ۲/۱۴۰۹: ۵۱۵).

۴-۳. رفاعه بن قرظۀ قرظی

ابونعیم در معرفه الصحابه از فردی به نام رفاعه بن قرظۀ قرظی نام برده است. از حضور این فرد در رأس سلسله حدیث می‌توان به صحابی بودن او پی برد. سلیمان بن احمد با پنج واسطه از رفاعه بن قرظۀ، پیرامون آیه ۵۲ سوره قصص، روایت شنیده است (همان ۲: ۲۸۴).

۵. قرظیان فراری از قلعه بنی‌قریظه پس از شکست احزاب

قرظیان فراری پس از شکست احزاب نیز می‌توانند جزو بازماندگان قرظی محسوب شوند. بنا بر گفته ابن سعد، وقتی خداوند لشکریان خود و طوفان را بر ضد سپاه احزاب برانگیخت، گروهی از بنی‌قریظه از قلعه خود گریختند (ابن سعد، ۲/۱۴۲۱: ۷۳). از این گزارش برمی‌آید که با این فرار، جمعیت قرظی‌ها در زمان محاصره آنان توسط پیامبر، کمتر از جمعیت آنان در زمان جنگ احزاب بوده است؛ بنابراین این گروهی که از قلعه‌ها فرار کردند، جزو بازماندگان هستند، اما ردپایی از آنان وجود ندارد یا اگر اثری موجود باشد میان آنان و نسل بعدی قرظیان در مدینه و دیگر سرزمین‌ها، وجه تمایزی در دست نیست. البته احتمال اینکه تعدادی از این افراد به خیبر رفته و در جنگ خیبر کشته شده باشند نیز وجود دارد.

۶. مردان نجات‌یافته بالغ و بدون نقش یا کم تأثیر در پیمان‌شکنی و

خیانت قرظیان

بدیهی است که در جنگ‌ها، عمدتاً نمی‌توان زنان، کودکان و سالخورده‌گان را جزو سربازان نظامی دانست، زیرا که اختیار عملی از جانب خود ندارند؛ بنابراین، این دسته از قرظیان، شاید بر اساس نگاه نسبی و سببی یا تعصب دینی، حمایت معنوی از پیمان‌شکنی

می‌داشتند، اما نمی‌توان آن‌ها را جزو نقش‌آفرینان و تصمیم‌سازان دانست. برخی از سالخوردگان مانند سمعان بن خالد، حتی مورداحترام و تکریم و دعای پیامبر واقع شده‌اند. آنچه بدون مبنا مشهور شده این است که پسران بالغ همراه با مردان قرظی اعدام شدند. عمده افرادی که در نقل مشهور جزو بازماندگان دانسته شده‌اند، زنان اعم از بالغ و نابالغ و پسران نابالغ هستند که به دومین گروه در بخشی مجزا پرداخته می‌شود. باین‌همه، شواهد نشان از این دارد که تعداد مردان بالغ نجات‌یافته نیز اندک نبوده‌اند. در بخش‌های پیشین به افراد برجسته و تأثیرگذار بالغ از میان قرظیان اشاره شد که نجات یافتند و در این بخش به مردانی که نقش چندانی نداشته یا نقش ارادی نداشتند، پرداخته می‌شود.

۶-۱. سمعان بن خالد قرظی/کلابی

سمعان یا شمعون بن خالد از قرظیانی است که در عصر پیامبر زندگی می‌کرده و جزو بازماندگان پس از نزاع بنی‌قریظه است. منابع کهن نام او را به صورت سمعان بن خالد کلابی آورده‌اند (ابونعیم، ۲/۱۴۲۲: ۵۵۰). پیامبر در حق او دعا کرد، دست بر پیشانی‌اش کشید و نعلینش را به او عطا نمود (ابن اثیر، ۲/۱۴۰۹: ۳۰۵؛ همان ۴: ۵۹۱؛ ابن عبدالبر، ۴/۱۴۱۲: ۱۵۳۴). گفتگویی میان او و پیامبر درباره رزق و روزی و برکت گزارش شده (ابن حجر، ۳/۱۳۲۵: ۱۵۳) و ادعا گشته که پیامبر با خواهر او ازدواج کرده است (ابن اثیر، ۴/۱۴۰۹: ۵۹۱؛ ابن عبدالبر، ۴/۱۴۱۲: ۱۵۳۴). شواهد نشان از این دارد که سمعان، پیش و پس از نزاع مشهور بنی‌قریظه، رابطه خوبی با پیامبر داشته، بنابراین ظاهراً در این نزاع نقشی نداشته است.

لِکَرِ تاریخ‌نگار معاصر یهودی، در مقاله‌ای اشاره به یکی از زنان پیامبر از بنی‌کلاب کرده است. او با استناد به گزارش نادری از تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر، آورده که یکی از زنان پیامبر از بنی رفاعه از بنی‌کلاب از هم‌پیمانان بنی‌قریظه بود که بعداً طلاق داده شد (Lecker, 1995: 66-72). به نظر می‌رسد که بر اساس گزارش مزبور، این زن بی‌ارتباط به سمعان بن خالد نیست. لکر در پژوهشی دیگر به این موضوع پرداخته که آیا از زنانی که در میان قرظی‌ها در محاصره بودند، فردی از اقوام پیامبر حضور داشت یا خیر؟ او در ادامه با ارائه چند مثال و اشاره به سلسله نسب آنان، در جهت اثبات فرضیه تلاش می‌کند (Lecker, 2016: 397-404).

۶-۲. ابو کعب قرظی

ابو کعب قرظی راوی اصلی ماجرای ورود حیی بن اخطب به دژ بنی‌قریظه و فریب دادن کعب بن اسد و پیمان‌شکنی قرظیان است. واقعی آورده که صالح بن جعفر برایم از ابو کعب قرظی روایت کرد که حیی پیش کعب بن اسد رفت و او از پذیرش پیشنهادش مبتنی

بر خیانت، خودداری کرد. به او گفت تو وارد جنگ نشو تا اینکه هفتاد نفر از قریش و غطفان را پیش خودت گروگان بگیری و این خدعه‌ای بود که حیی انجام داد تا کعب بن اسد را وادار به پیمان‌شکنی با پیامبر کند (واقعی، ۱/۱۴۰۹: ۴۸۵). بخش پایانی این روایت، معارض با ماجرای جاسوسی نُعیم بن مسعود و ائتلاف‌افکنی چندجانبه از سوی او است. درباره ابو کعب اطلاعات چندانی در دست نیست، اما او باوجود بالغ بودن، جزو مجازات شدگان قرار نگرفته است.

۳-۶. کعب بن سلیم^(۲) قرظی

کعب بن سلیم از مردم مدینه و از محدثان بود (ابن حبان، ۵/۱۳۹۳: ۳۳۴؛ سمعی، الانساب: ۱۰/۳۸۰-۳۷۹). ابونعیم و بخاری، کعب را پدر محمد بن کعب دانسته است (ابونعیم، ۴/۱۵۴؛ بخاری، بی‌تا/۴: ۲۲۳). بر اساس گزارش‌ها او از اسرای بالغ بنی‌قریظه بود که نجات یافت. ظاهراً برخی او را با پسرش محمد، اشتباه گرفته و گفته‌اند که او در ماجرای بنی‌قریظه به بلوغ نرسیده بود، بنابراین رها شد (همان/۱: ۲۱۶؛ سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰؛ ابن عبدالبر، ۳/۱۴۱۲: ۱۳۱۸؛ ذهبی، ۷/۱۴۰۹: ۲۵۰). ابونعیم از جمله افرادی است که با واژه «قیل» این مطلب را ضمن بازگو کردن، تضعیف کرده است (ابونعیم، ۴/۱۴۲۲: ۱۵۴). کعب از علی بن ابی‌طالب روایت کرده و فرزندش محمد بن کعب از او روایت دارد (ابن حبان، ۱۳۹۳، ۵، ۳۳۴؛ سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۷۹-۳۸۰). بخاری، تفسیر و شرح میسر را از کعب و فرزندش آورده است (بخاری، بی‌تا/۴: ۲۲۳).

۷. فرزندان پسر نابالغ در زمان نزاع مشهور

بر اساس گزارش مشهور، یکی از گروه‌هایی که در ماجرای مجازات بنی‌قریظه جان سالم به دربردند، پسران نابالغ هستند. هرچند این روایت که همه مردان بالغ کشته‌شده و نابالغان نجات یافتند، تنها یک راوی دارد و خبر واحدی برگرفته از خاطرات دوره نوجوانی عطیه قرظی است، یعنی نوجوانی که یهودی بود و گزارش منتسب به او در دوره‌های بعد بدون توجه به این موضوع مهم، منتشرشده و مشهور گردیده است. در این بخش به برخی از نوجوانان قرظی که در سال پنجم شاهد خیانت و تسلیم بنی‌قریظه بودند، پرداخته می‌شود.

۷-۱. أبناء قریظه

این عنوان در برخی از آثار مورد توجه بوده است. برای نمونه ابن اثیر ذیل مدخل «أبناء قریظه» به روایت کردن کثیر بن سائب از آن‌ها اشاره کرده است (ابن اثیر، ۹/۱۴۰۹: ۳۴۴). اینکه چه کسانی در این عنوان مدنظر بودند مشخص نیست. باوجوداین می‌توان دریافت

که تعدادی از آن‌ها مشهور بوده‌اند و راویان و مورخان، از آن‌ها اخباری را ضبط و منتشر می‌کردند.

۷-۲. عطیه قرظی

بر اساس گزارش‌ها، عطیه از بازماندگان بنی‌قریظه است. او در زمان غزوه بنی‌قریظه، نوجوان بود. گزارش کشتن مردان بالغ و نجات یافتن غیر بالغان از او یا منتسب به او است. اگر این انتساب درست دانسته شود، او راوی نخست و سرسلسله خبر کشتار مردان قرظی است. بر اساس گزارش‌ها گفته شده که او به دلیل اینکه به بلوغ نرسیده بود و مو در بدن نداشت، جزو اسرا قرار گرفت و جزو مردان جنگجو حساب نشد (سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰؛ ابونعیم، ۴/۱۴۲۲: ۴۹؛ ابن عبدالبر، ۳/۱۴۱۲: ۱۰۷۱). گزارش او را مجاهد، عبدالملک بن عمیر و کثیر بن سائب روایت کرده‌اند (سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰؛ ابونعیم، ۴/۱۴۲۲: ۴۹؛ ابن عبدالبر، ۳/۱۴۱۲: ۱۰۷۱). مورخان و محدثان از جمله: ابن اسحاق، ابن ماجه، نسائی، ترمذی، ابن کثیر و دیگران؛ ماجرای کشتار بنی‌قریظه را از طریق عطیه گزارش کرده‌اند (ابونعیم، ۴/۱۴۲۲: ۵۰-۴۹؛ نووی، ۱۴۳۰: ۲۳۹).

ابن سعد آورده که علاوه بر جریر بن عبدالحمید؛ فضل بن دکین از سفیان و عمرو بن هیشم از شعبه و همگی از عبدالملک بن عمیر و او از عطیه قرظی نقل می‌کنند که می‌گفته است من نیز از کسانی بودم که روز بنی‌قریظه گرفتار آمدم. آنان را که موی بر چهره‌شان رسته بود می‌کشتند و آنان را که موی نرسته بود آزاد می‌کردند و من از آنان بودم که بر چهره‌ام موی نرسته بود (ابن سعد، ۲/۱۴۲۱: ۷۳؛ همان، ۶: ۵۶). نسفی (۵۳۷ ق) ماجرای رویدن مو را با چند واسطه به عبدالملک بن عمیر می‌رساند (نسفی، ۱۳۷۸: ۳۵۶). ابی اسحاق فزاری از او شنیده و معاویه بن عمرو از او نقل کرده تا به موسی بن هارون طوسی و ابی محمد بن حمد سمرقندی و از او به ابی محمد عبدالرحمن بن محمد بن حمد سمرقندی و نهایتاً به محمد بن بکر و ابی سعد رسیده است (همان‌جا).

بر اساس گزارش‌ها، عطیه از قرظیانی است که مدتی پس از اسارت، اسلام آورده و تنها یک گزارش از او روایت شده است. ابن حبان آورده که او در کوفه اقامت داشته و در زمان خلافت عثمان بن عفان فوت کرده است. او افزوده که کسی از نسب او مطلع نیست (ابن حبان، ۳/۱۳۹۳: ۳۰۸؛ ابونعیم، ۴/۱۴۲۲: ۴۹؛ ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۲۲۹).

عطیه هیچ اشاره‌ای به تعداد مجازات شدگان نکرده است، بنابراین مشخص نیست که ابن اسحاق و دیگران آمار و ارقام مجازات شدگان را از کجا آورده‌اند. از طرفی سؤالات و ابهامات فراوانی وجود دارد که پاسخ بدان ضروری است. برای نمونه اینکه: چرا از قول

بزرگان صحابه که در ماجرای بنی قریظه حضور داشتند، روایتی در تأیید گزارش عطیه وجود ندارد؟ چرا نوجوانان دیگر قرظی، روایتی مشابه عطیه نقل نکرده‌اند؟ برفرض نبود نوجوان دیگری در میان قرظیان، چرا گزارشی از نبود یا تعطیلی زادوولد میان آنان در جامعه قرظی یا نبود نوجوانان نابالغ ذکر نشده است؟ چگونه استناد به خبر واحد مشکوک و شهادت نوجوانی یهودی به رسمیت شناخته شده است؟ چگونه ممکن است این نوجوان تمام مردان قبیله‌اش را مسلمانان کشته باشند و خودش در حالت اختیار اسلام بیاورد؟ از کجا معلوم این روایت شاذ در دوره‌های بعد به نام عطیه جعل نشده باشد؟

۷-۳. اُسامه قرظی

اسامه پسر ابو سعد بن وهب یکی دیگر از بازماندگان نوجوان قرظی است. اسامه از پدرش نقل کرده که او در سیل مهزور شاهد بود که رسول خدا فرمان داد از آب جمع شده سیل، در زمین‌هایی که در بالا قرار دارند به اندازه‌ای که آب تا قوزک پا جمع شود، نگهدارند و بقیه آب را به سوی زمین‌های پایین دست رها سازند (دارقطنی، ۱/۱۴۰۶: ۲۷۹؛ ابن عبدالبر، ۴/۱۴۱۲: ۱۶۶۹؛ ابن حجر، ۷/۱۳۲۵: ۱۴۶؛ ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۱۴۰). گزارش شده که مردی از بنی قریظه در تقسیم آبی که از سیل جمع شده بود، نزد رسول خدا شکایت کرد و حضرت نیز حکم یادشده را صادر فرمود، اما اینکه آن مرد چه کسی بوده، مشخص نیست. این گزارش از چند طریق از جانب قرظیان از جمله اُسامه، نقل شده است (ابن ماجه، بی‌تا/۲: ۸۲۹؛ ابن قدامه، بی‌تا/۶: ۱۷۴؛ دمشق، ۱/۱۴۱۴: ۵۵۳). از زندگی اُسامه اطلاعات چندانی در دست نیست. سمعانی و دیگران او را به‌عنوان روایت کننده از پدرش مطرح کرده‌اند (سمعانی، ۱۳/۱۳۸۲: ۱۲۹). در منابع، درباره نقش او در ماجرای نزاع بنی قریظه مطلبی ثبت نشده است. با توجه به سن پدرش ابو سعد، اسلام آوری و جزو صحابه بودن وی (همان‌جا)، مشخص می‌شود که اسامه در ماجرای مشهور بنی قریظه، جزو نوجوانان بوده است. بنا بر گزارش ابن ماکولا و ابن حجر عسقلانی؛ حسین بن عبدالله^(۳) نضری از اسامه روایتگری داشته است (ابن ماکولا، ۱/۱۳۸۲: ۳۹۶؛ ابن حجر، بی‌تا/۱: ۱۶۱).

۷-۴. فرزندان سمعان بن خالد: نواس و نانبه

از سمعان بن خالد، پسری به نام نواس به‌جای مانده که جزو شامیان شمرده شده و جیبر بن نفیر و نفیر بن عبدالله و گروهی دیگر از او روایت کرده‌اند (ابن اثیر، ۴/۱۴۰۹: ۵۹۱؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۱۴۱۲/۴: ۱۵۳۴). نام نواس جزو صحابه ثبت شده و ابو ادريس خولانی از او روایت کرده است (ابن حبان، ۳/۱۳۹۳: ۴۲۱). نانبه نام پسر دیگر سمعان بوده که در زمره راویان جای دارد (ابونعیم، ۲/۱۴۲۲: ۵۵۱).

۷-۵. فرزندان ابو مالک قرظی: ثعلبه و عقبه

ثعلبه بن ابو مالک

یکی از فرزندان ابو مالک قرظی، ثعلبه با کنیه ابایحیی یا ابوجعفر مدنی بود که در زمان حیات پیامبر به دنیا آمد (ابن سعد، بی‌تا/۷: ۸۱؛ ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۹۸؛ ابونعیم، ۱/۱۴۲۲: ۴۱۲؛ دولابی، ۱/۱۴۲۱: ۲۸۱). ذهبی به اشتباه، کنیه او را ابو ثعلبه ذکر کرده است (ذهبی، ۱/۱۴۰۹: ۱۳۰). ثعلبه وقتی بزرگ شد، همانند پدر، از هم‌پیمانان انصار گردید (همان/۶: ۳۰۹؛ ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۱). او به دلیل انتساب پدر به قرظیان و وجود مادری قرظی و تولد و رشد در میان قرظیان، عضوی از قرظیان به شمار می‌آمد. البته درباره ثعلبه نیز گفته شده که با دختری از بنی قریظه ازدواج کرد (ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۹۸) که چنین موضوعی طبیعی به نظر می‌رسد، اما اینکه دلیل انتساب او به قرظیان این ازدواج بوده باشد، جایگاهی ندارد، زیرا متولد و رشد یافته در هرمانی را خواه‌ناخواه بدان جا منسوب می‌کنند، مگر اینکه مقصود، پسوند نسبی و نژادی به رسم قبیله‌ای بوده باشد.

او در نوجوانی شاهد ماجرای بنی قریظه و تسلیم آنان بود و در جوانی، مدتی رهبری بنی قریظه یا رهبری گروهی از آنان را به عهده داشت یا به عبارتی امام جماعت آنان بود. ذهبی او را امام مسجد بنی قریظه دانسته است (ذهبی، ۶/۱۴۰۹: ۳۰۹). شاید به همین جهت، سمعانی، ابونعیم و دیگران، برای او لقب «امام» برگزیده‌اند (سمعانی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۱؛ ابونعیم، ۱/۱۴۲۲: ۴۱۲؛ ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۹۸؛ ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۲؛ ابن اثیر، ۱/۱۴۰۹: ۲۹۲). ابن سعد به نقل از واقدی آورده که او امام بنی قریظه بود تا زمانی که از دنیا رفت (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۱). او را جزو محدثان دانسته‌اند که عنوان امام نیز می‌تواند جایگاه علمی او را نشان دهد.

بنا بر گزارش‌ها، ثعلبه، از عُمَر یا ابن عُمَر و عثمان بن عفان، روایت کرده و یزید ابن الهاد، زُهری، داود بن سنان و دیگران نیز از او روایت آورده‌اند (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۱؛ ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۹۸؛ انساب، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۱؛ ابن حجر، ۲/۱۳۲۵: ۲۵؛ بخاری، بی‌تا/۲: ۱۷۴؛ ابن ابی حاتم، بی‌تا/۲: ۶۶؛ ابونعیم، ۳/۱۴۲۲: ۱۶۹؛ ابن عبدالبر، ۱/۱۴۱۲: ۲۱۲؛ ذهبی، بی‌تا/۱: ۶۹؛ همو، ۶/۱۴۰۹: ۳۰۹). بخاری آورده که ثعلبه از عمر بن عبدالعزیز و پسرش روایت کرده و ابن اسحاق نیز از او روایت کرده است. معلوم نیست که مقصود از این گزارش‌ها عمر بن خطاب بوده و یا عمر بن عبدالعزیز. محمد بن یوسف گفته که ثعلبه برای ما حدیث گفته است (بخاری، بی‌تا/۲: ۱۷۵). با توجه به متن کتاب ابن سعد که ثعلبه را راوی عمر و عثمان دانسته (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۲) به قرینه می‌توان دریافت که منظور عمر بن خطاب بوده است.

ابونعیم با اسناد خود تا ثعلبه بن ابی مالک، از او نقل می‌کند که وقتی ابوهریره جانشین مروان بود، با باری از هیزم که در پشت داشت رو به سوی بازار نهاد. به من گفت: پسر ابو مالک راه را بازکن. گفتم این قدر بس است. پس درحالی که آن بار هیزم بر دوشش بود، گفت: راه را برای امیر بازکن (ابونعیم، بی تا/۱: ۳۸۵-۳۸۴).

با وجود این، به گفته واقدی، ثعلبه با اینکه فرد بزرگی بوده، اما «قلیل الحدیث» است؛ یعنی روایت زیادی از او ذکر نشده است (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۲). برخی دیگر از روایات منتسب به او، روایت قاعده لاضرر، روایت سجده و تواضع شتر در مقابل رسول خدا، روایت تحویل پرچم رسول خدا توسط قیس بن سعد بن عباده در جنگ‌ها به علی بن ابیطالب، روایت قضاوت رسول خدا درباره سیل منطقه مهزور بنی قریظه است (ابن ابی عاصم، ۴/۱۴۱۱: ۲۱۵؛ ابونعیم، ۱/۱۴۲۲: ۴۱۲؛ طبرانی، بی تا/۲: ۸۶؛ ابن شیه، ۱/۱۴۱۰: ۱۷۱؛ بغوی، ۱/۱۴۲۱: ۴۲۳؛ ابن ابی شیبه، ۷/۱۴۰۹: ۹؛ ابن اثیر، ۴/۱۴۰۹: ۱۲۴؛ شامی، ۹/۱۴۱۴: ۵۱۳). البته ابن حجر درباره روایت آخر گفته که ثعلبه این روایت را از رسول خدا نشنیده و شنونده حدیث، فرد دیگری است که در سند نامی از او نیامده است (ابن حجر، ۱/۳۲۵: ۵۲۲). اسامه قرظی و پدرش ابوسعده احتمالاً یکی از راویان روایت مزبور هستند.

بنابر گفته ابونعیم، ابن حجر و ذهبی؛ ثعلبه در نزاع مشهور بنی قریظه به دست مسلمانان اسیر شده و چون بالغ نشده بود، از مجازات او صرف نظر شد. ابونعیم و ذهبی به نقل از مصعب زبیری آورده‌اند که او هم سن عطیه قرظی بوده و قصه‌اش با او شباهت دارد (ابونعیم، ۱/۱۴۲۲: ۴۱۲؛ ذهبی، بی تا/۱: ۶۹؛ همو، ۶/۱۴۰۹: ۳۰۹؛ ابن اثیر، ۱/۱۴۰۹: ۲۹۲؛ ابن حجر، ۱/۱۳۳۵: ۵۲۲؛ همو، ۶/۱۳۷۹: ۸۰). ظاهر برخی از اخبار، صحابی بودن او را تأیید و بسیاری از منابع او را در شمار تابعان پیامبر ثبت کرده‌اند (ابن معین، ۱/۱۳۹۹: ۱۹۸؛ بخاری، بی تا/۲: ۱۷۴؛ ابن ابی حاتم، بی تا/۲: ۶۶؛ ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۱؛ ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۹۸). برخی نیز تابعی بودن او را سبب خدشه و مرسل بودن اخبارش دانسته‌اند (ذهبی، بی تا/۱: ۶۹؛ ابن حجر، ۱/۱۳۳۵: ۵۲۲). ابن حجر عسقلانی برفرض پذیرش نوجوان بودن او در ماجرای بنی قریظه، مانعی برای شنیدن حدیث از پیامبر ندانسته و آورده که تمام اهل مدینه تا سال یازدهم یعنی رحلت پیامبر، اسلام آورده بودند. اگر ثعلبه در زمان ماجرای بنی قریظه (سال پنجم)، نوجوان بوده، در آستانه رحلت پیامبر به سن جوانی رسیده و همان طور که عطیه قرظی در وضعیتی مشابه جزو صحابی دانسته شده، او نیز از صحابه محسوب می‌شود (ابن حجر، ۱/۱۳۳۵: ۵۲۲). درباره ثعلبه آورده‌اند که او موهای سر و ریش خود را حنا می‌گذاشت و عمری طولانی کرد. او عبدالملک

مروان را در زمان حکومتش ملاقات کرد که مشخص می‌شود حدوداً تا سال ۶۶ هجری زنده بوده است (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۸۱ و ۲۲۹؛ ذهبی، بی‌تا/۱: ۶۹؛ ابن عساکر، ۳۷/۱۴۱۵: ۱۳۴).

عقبه بن ابی مالک

درباره عقبه بن ابی مالک قرظی، اطلاعاتی در دست نیست. فقط پسر او محمد و نوه‌اش عبدالله بن محمد از محدثان به شمار آمده‌اند (سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰). ابن ابی حاتم او را برادر ثعلبه و از طرف مادر، جد زکریا بن منظور دانسته است (ابن ابی حاتم، بی‌تا/۴: ۳۵).

۶-۷. محمد بن کعب قرظی

محمد بن کعب بن حبان بن سلیم بن اسد (عمرو بن ایاس) قرظی، بنا بر گفته ابوعبدالله مدنی، از هم‌پیمانان تیره اوس بود. به گزارش وکیع بن جراح، کنیه او ابوحمزه بوده است (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۴۲۰-۴۱۹). ذهبی به نقل از ترمذی و قتیبه آورده که محمد بن کعب در دوره زندگانی پیامبر متولد شد (ذهبی، ۷/۱۴۰۹: ۲۵۰). البته در کتاب دیگرش این نقل را نادرست دانسته است (همو، ۵/۱۴۱۴: ۶۵). تولد او را از این بازه زمانی تا سال چهلیم هجری گفته‌اند (ابن حجر، ۹/۱۳۲۵: ۴۲۱). بر اساس بعضی از گزارش‌ها، پدر محمد از نوجوانان اسیر ماجرای بنی‌قریظه و محمد از اهالی مدینه بوده است (همان، ۹/۴۲۰: بخاری، بی‌تا/۱: ۲۱۶). بنا بر نظر یعقوبی، محمد بن کعب قرظی هم‌زمان با دوره عمر بن عبدالعزیز (حک: ۱۰۱-۹۹ ق) و از فقهای آن دوره بوده است (یعقوبی، بی‌تا/۲: ۳۲۹). در گزارش‌ها آمده که محمد، عمر بن عبدالعزیز را موعظه کرد. ظاهراً عمر نیز در جواب او نامه نوشت و پیام‌هایی بین آن‌ها ردوبدل شد (ابن دُرَید، ۱۷: ۱۴۲۱).

ابن عبدالبر، محمد را از علمای بزرگ و از تابعان دانسته (ابن عبدالبر، ۳/۱۴۱۲: ۱۳۱۸) و ابن جوزی او را جزو افراد برجسته مدینه ذکر کرده است (ابن جوزی، ۱۴۰۹: ۲۳۴). ظاهراً مدتی در کوفه ساکن بوده و بعد به مدینه رفته است (ابن ابی حاتم، بی‌تا/۴: ۶۷). محمد از محدثان بزرگ و پر روایت در میان مکتب خلفا است. ابن حجر عسقلانی درباره او آورده که عالم ثقه و کثیرالحدیث بود و از ابن عباس، ابن عمر، زید بن ارقم، علی بن ابیطالب و دیگران روایت کرده است (ابن حجر، ۹/۱۳۲۵: ۴۲۲-۴۲۰؛ سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰؛ ذهبی، ۷/۱۴۰۹: ۲۵۰).

ابن سعد با چند واسطه منتسب به پیامبر آورده که به‌زودی از این دو قبیله کاهن، مردی پدید خواهد آمد که قرآن را به‌گونه‌ای تدریس خواهد کرد که هیچ‌کس پس از او آن‌چنان تدریس نخواهد کرد. در همین راستا، نافع بن یزید از قول ربیعہ گفته که ما عقیده داشتیم، آن شخص، محمد بن کعب قرظی و مقصود از دو قبیله کاهن، قریظه و نضیر است (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۴۲۰). ابن قتیبه نیز با چند واسطه به پیامبر انتساب می‌دهد که

فرموده: «از میان بنی قریظه و بنی نضیر، مردی ظهور می کند که قرآن را به گونه ای فرامی گیرد که پس از او هیچ کس چنین نتواند. او محمد بن کعب است» (ابن قتیبه، ۱۹۹۲: ۴۵۸).

محمد بن کعب، شأن نزول بسیاری از آیات قرآن را روایت کرده است. برای مثال درباره آیه ۱۵۲ آل عمران از علت شکست در جنگ اُحُد گفته است (واحدی، ۱۴۱۱: ۶۹). آیه ۹۱ آل عمران از آیاتی است که محمد بن کعب قرظی به سؤال پیامبر از اهل کتاب راجع به رسالتش پرداخته است (همان، ۱۱۵). محمد درباره آیه ۱۹ سوره توبه آورده که این آیه به فضیلت علی (ع) بر عباس و طلحه بن شیبه اشاره دارد (همان، ۱۲۹: طبرسی، ۱۱/۱۴۱۵: ۴۳). او شأن نزول آیه ۱۱۱ توبه را هم درباره بیعت هفتاد نفر از انصار در شب عقبه آورده است (واحدی، ۱۴۱۱: ۱۳۸).

در مجمع البیان نیز ذیل آیات ۱۰۹ و ۱۱۰ سوره انعام گزارشی از محمد بن کعب درباره عذاب کردن قریش یا اینکه به حال خود واگذارند آن‌ها مطلبی آمده است (طبرسی، ۸/۱۴۱۵: ۲۲۶). مشخص کردن شروع و پایان چهار ماهی که خدا به کافران مهلت داد، ذیل آیه ۲ سوره توبه توسط ابن کعب گزارش شده است (همان/۱۱: ۱۰). او یکی از بازگوکنندگان ماجرای حج حضرت آدم، است (بیهقی، ۲/۱۴۰۵: ۲۴۸). ماجرای اسلام آوردن فردی به نام سواد بن قارب که ساکن هند بود، به دو طریق دیگر روایت شده است که یکی به محمد بن کعب می‌رسد (ابن هشام، بی تا/۱: ۲۰۹: بیهقی، ۲/۱۴۰۵: ۲۴۹-۲۴۸).

ابن جوزی روایتی را از محمد بن کعب نقل کرده که درباره توبه فرد گناهکار از زبان پیامبر است (ابن جوزی، ۱۴۰۹: ۲۳۴). برخی بر این نظرند که محمد مانند کعب الاحبار از کسانی است که در نقل و انتقال افسانه‌های اسرائیلی یا اسرائیلیات به فرهنگ، جامعه و مکتوبات اسلامی، سهمی بسزا و چشمگیر داشته و بسیار داستان‌سرایی کرده است (ابن سعد: ۶/۱۳۷۴: ۱۲۸؛ صادقی، ۱۳۸۲: ۴۹ و ۵۲). بدین ترتیب احتمالاً باید در روایات اسلامی دست برده باشد. مشهور است که او در کار داستان‌سرایی و قصه‌گویی مهارت داشت. نام او در شمار نخستین راویان افسانه‌گرانیک ثبت شده است (ابن حجر، ۸/۱۳۷۹: ۴۳۹). بنابراین گزارش‌ها، درست دریکی از زمان‌های قصه‌گویی در مسجد، سقف بر سرش خراب شد و درگذشت (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۴۲۰: عصفری، ۱۴۱۵: ۲۲۵).

در بعضی از گزارش‌ها، صحبت از فردی به نام «کعب بن محمد قرظی» است (اسحاقی، ۱۴۲۰: ۵۰). در پاورقی کتاب *لطائف* گفته شده که: «او تابعی جلیل‌القدر و از بزرگان و امامان بوده است. پس او ابوحمزه محمد بن کعب که پدرش از اسرای بنی قریظه بود و خود در

زمان حیات رسول خدا متولد شد و در سال ۱۰۸ ق از دنیا رفته است. واقدی سال وفات او را ۱۱۷ دانسته و برخی گفته‌اند که سال ۱۲۰ بوده است» (همان‌جا). این عبارات، به‌ویژه تاریخ ذکرشده برای وفات محمد (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۴۲۰؛ عسکری، ۱۴۱۵: ۲۲۵)، نشان می‌دهد که مقصود، همان محمد بن کعب قرظی است که به‌اشتباه کعب بن محمد ثبت شده است.

۷-۷. اسحاق بن کعب قرظی

اسحاق بن کعب، برادر محمد بن کعب قرظی است. او از مردم مدینه و از محدثانی است که از برادر خود روایت کرده و یزید بن ابی زیاد از او روایت کرده است (سمعانی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰). با فرض حضور محمد بن کعب در ماجرای غزوه بنی‌قریظه، احتمالاً اسحاق نیز حضور داشته و جزو نوجوانان یا کودکان بوده است.

۸. فرزندان و نوادگان متولدشده قرظی پس از سال پنجم هجری

در بخش‌های پیشین به حدود سی نفر از قرظیان شاهد بر نزاع آنان با مسلمانان و فرزندان آن‌ها که جزو حاضران در واقعه بودند، پرداخته شد. در بخش پیش‌رو به حدود بیست نفر از فرزندان و نوادگان آنان پرداخته می‌شود که پس از اجرای نزاع قرظیان پا به عرصه دنیا نهادند. چه آنان که مدت کوتاهی پس از واقعه به دنیا آمدند و چه کسانی که در سال‌ها و دهه‌ها و سده‌های پس از واقعه به حیات دنیوی ورود داشتند.

۸-۱. نواده‌ها، نتیجه‌ها و نبیره‌های ابو مالک قرظی

از میان نوادگان، نتیجه‌ها و نبیره‌های ابو مالک قرظی؛ فرزندان ثعلبه بن ابو مالک و نوادگان او و همچنین فرزندان عقبه بن ابو مالک و نوادگان او از بازماندگان قرظی به شمار می‌آیند.

۸-۲. فرزندان ثعلبه بن ابی مالک: رفاعه و عقبه و ابو مالک

فرزندان ثعلبه، سال‌ها پس از واقعه بنی‌قریظه متولدشده‌اند. در شمار فرزندان ثعلبه؛ نام‌های رفاعه، عقبه و ابو مالک به‌صراحت آمده است. با نگاه به اسامی قرظیان نسل‌های بعد، در میان سلسله راویان اخبار، می‌توان نام برخی از فرزندان ثعلبه را مشاهده کرد. به‌طور کلی درباره فرزندان ثعلبه بن ابی مالک اطلاعات زیادی در دست نیست.

۸-۲-۱. رفاعه بن ثعلبه

رفاعه از جمله گزارشگران وقایع تاریخی است. برای نمونه اخبار پیرامون غزوه تبوک توسط وی به نقل از پدر و جدش گزارش شده است (واقدی، ۳/۱۴۰۹: ۹۹۶). نام رفاعه بیشتر به دلیل اینکه فرزندش محمد از راویان اخبار جدش بوده، ثبت و مشهور شده است (ابن عساکر، ۲۷/۱۴۱۵: ۲۹۵). واقدی، طبری، ابن سعد، خطیب بغدادی، حافظ مزنی، ابن حجر

عسقلانی به فرزند وی به‌عنوان روایتگر گزارش‌های پدرش رفاعه در حوادث گوناگون اشاره کرده‌اند (واقدی، ۱/۱۴۰۹: ۸۹؛ طبری، بی‌تا/۱۱: ۵۲۵؛ ابن سعد، ۱۰/۱۴۲۱: ۱۸۸؛ خطیب بغدادی، ۱/۱۴۱۷: ۳۹۷؛ حافظ‌مزی، ۲۵/۱۴۰۶: ۲۰۰؛ ابن حجر، ۹/۱۳۲۵: ۱۶۳).

۸-۲-۲. عقبه بن ثعلبه

عقبه بن ثعلبه که هم نام عمومی خود بوده، به دلیل شهرت نوه‌اش زکریابن‌منظور، در متون تاریخی ماندگار شده است.

۸-۲-۳. ابو مالک بن ثعلبه

نام یکی از پسران ثعلبه، ابو مالک و هم نام جدش بوده است. او از اهالی مدینه بود. ابن اسحاق آورده که ابو مالک برایش حدیث گفته است (ابن هشام، بی‌تا/۱: ۲۷). ابن حبان و ابن ابی حاتم آورده‌اند که رافع بن جحش‌المحاربی، به‌واسطه شخصی به نام عثمان از ابومالک روایت کرده است (ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۲۳۵؛ ابن ابی حاتم، بی‌تا/۱: ۴۸۱). ابن ابی حاتم اشاره نموده که ابو مالک از عمر بن عبدالعزیز و پسرش روایت کرده و محمد بن اسحاق نیز از او روایت آورده است (همان/۹: ۴۳۵). ماجرای سیل مهزور را عبدالرحمن بن سلم رازی و دیگران به‌واسطه ابو مالک گزارش نموده‌اند (طبرانی، بی‌تا/۲: ۸۶؛ ابن شیهه، ۱/۱۴۱۰: ۱۷۱؛ بغوی، ۱/۱۴۲۱: ۴۲۳).

۹. نوادگان ثعلبه بن ابو مالک قرظی: محمد بن رفاعه، منظور بن عقبه و

عمر بن رفاعه

محمد و عمر بن رفاعه و منظور بن عقبه (عتبه)، از نوادگان ثعلبه قرظی هستند.

۹-۱. محمد بن رفاعه

محمد اهل مدینه و از راویان اخباری است که جدش ثعلبه نقل کرده بود. او علاوه بر پدر از محمد بن کعب قرظی نیز روایتگری دارد. ابوعاصم النبیل از محمد روایت کرده (ابن حبان، ۷/۱۳۹۳: ۴۲۳) و واقدی نیز برخی اخبار جنگ بدر را به‌واسطه محمد از ثعلبه نقل کرده است (واقدی، ۱/۱۴۰۹: ۸۸). دیگرانی چون: طبری، ابن سعد، خطیب بغدادی، حافظ‌مزی، ابن حجر عسقلانی؛ او را به‌عنوان روایتگر گزارش‌های پدرش رفاعه ثبت نموده‌اند.

۹-۲. عمر بن رفاعه

درباره عمر بن رفاعه گزارشی یافت نشد، اما پسرش محمد از راویان اخبار است که در بخش بعدی بدان پرداخته می‌شود.

۹-۳. منظور بن عقبه

منظور بن عقبه از اهالی مدینه بود. ابن حبان به اشتباه «منظور» را فرزند ثعلبه ثبت کرده و در ادامه او را پدر زکریا دانسته است. منظور، از اهالی مدینه روایت کرده و ابن اسحاق از او روایتگری داشته است (ابن حبان، ۷/۱۳۹۳: ۵۱۲).

۱۰-۱. نتیجه‌های ثعلبه بن ابو مالک**۱۰-۱. محمد بن عمر بن رفاعه بن ثعلبه**

نام محمد بن عمر بن رفاعه بن ثعلبه در بعضی از منابع آمده است (شامی، ۴/۱۴۱۴: ۳۸۲). اطلاعات بیشتری از او یافت نشد.

۱۰-۲. زکریا بن منظور بن عقبه بن ثعلبه

زکریا بن منظور بن عقبه بن ثعلبه بن ابو مالک با کنیه ابویحیی، از محدثان و از مردم مدینه است (سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰؛ خطیب بغدادی، ۸/۱۴۱۷: ۴۵۳). او از طریق پدر، از نسل ثعلبه بن ابی مالک قرظی و از طریق مادر از نسل عقبه بن ابی مالک است (ابن ابی حاتم، بی‌تا/۴: ۳۵). به گفته برخی، زکریا در بغداد سکونت داشته و توسط برخی از علما تضعیف شده است (عقیلی، ۲/۱۴۰۴: ۸۴؛ خطیب بغدادی، ۸/۱۴۱۷: ۴۵۳-۴۵۵). وی از ابو حازم احادیثی بی‌اصل و مخدوش روایت کرده که بدین جهت احادیث او را ضعیف می‌دانند. سمعی احادیث او را متروک دانسته است. سمعی آورده که عباس بن محمد از یحیی بن معین شنیده است که می‌گفت: «زکریا فردی مفت‌خور است».

هشام بن عروه، عطف بن خالد و ثابت بن یزید حجازی و دیگران از او حدیث آورده‌اند. محمد بن حسن بن زیاد، عبدالله بن زبیر حمیدی، اسحاق بن ابی اسرائیل و دیگران از او روایت کرده‌اند (سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۱؛ خطیب بغدادی، ۸/۱۴۱۷: ۴۵۵). زکریا مدتی به قضاوت منصوب شد و به دلیل اینکه درباره حماد بربری، کارگزار هارون الرشید عباسی حکم کند، به رقه برده شد (عقیلی، ۲/۱۴۰۴: ۸۴؛ ذهبی، ۳/۱۴۱۶: ۱۱۵). سپس به بغداد احضار و به‌سوی غزوه‌ها راهی شد. در این مسیر از حلب عبور کرده و آنجا حدیث گفته است (ابن عدیم، بی‌تا/۸: ۳۸۲).

۱۱. فرزند و نوه عقبه بن ابو مالک

نام محمد و عبدالله بن محمد به‌عنوان فرزند و نوه عقبه بن ابو مالک ثبت شده است که هر دو جزو بازماندگان قرظی به شمار می‌آیند.

محمد بن عقبه بن ابومالک

محمد را از اهالی مدینه برشمردند (ابن حبان، ۵/۱۳۹۳: ۳۵۹). ابن حجر او را از کسانی دانسته که از عمویش ثعلبه بن ابی مالک روایت کرده‌اند (واقعی، ۲/۱۴۰۹: ۵۰۳؛ ابن حجر، ۱/۱۳۲۵: ۵۲۳). ابن حبان و ابن ابی حاتم او را با عبارت «ابن اخی ثعلبه» یعنی پسر برادر ثعلبه معرفی کرده‌اند (ابن حبان، ۵/۱۳۹۳: ۵۹۶؛ ابن ابی حاتم، بی تا/۴: ۳۵). بنا به گزارش ابن حبان، محمد بن رفاعه و زکریا بن منظور از او روایت آورده‌اند (ابن حبان، ۵/۱۳۹۳: ۵۹۶). ابن ابی حاتم فقط از زکریا نام برده و محمد را راوی ابوهریره، ابن عمر، ام هانی و ثعلبه بن ابی مالک دانسته است (ابن ابی حاتم، بی تا/۴: ۳۵). گزارش نمازخواندن پیامبر در خانه زنی از قرظیان از او است. این خانه توسط ولید بن عبدالملک یا عمر بن عبدالعزیز جزوی از مسجد بنی قریظه شد (مرجانی، ۱/۲۰۰۲: ۵۷۲).

عبدالله بن محمد بن عقبه

درباره عبدالله بن محمد آمده که او از محدثان و راویان نخستین است. سمعی آورده که او از پدرش محمد و او از ام سلمه روایت کرده و یعقوب بن ابراهیم بن سعد نیز از او روایت کرده است (سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰؛ بخاری، بی تا/۳: ۱۸۵). بنا بر گزارشی، او علاوه بر پدرش از ابن عباس نیز روایتگری داشته است (ابن حبان، ۵/۱۳۹۳: ۳۵۹).

۱۲. فرزندان یا نوادگان محمد بن کعب**حمزه یا عبدالله بن محمد بن کعب بن سلیم بن عمرو بن ایاس قرظی**

حمزه یا عبدالله نام فرزند محمد بن کعب از دانشمندان و فقیهان و محدثان قرظی است. اشاره شد که در منابع تاریخی کنیه محمد بن کعب، ابوحمزه ذکر شده و گویای وجود فرزندی به نام حمزه برای او است. البته اطلاعی از زندگی و وفات این فرزند یا فرزندان دیگر او در دست نیست. ابن شهر آشوب آورده که از محمد بن منصور سرخسی و او از محمد بن کعب قرظی روایت کرده که پیامبر را در خواب دیده است. حضرت به او ۱۸ عدد خرما داد و آن را چنین تعبیر نمود که ۱۸ سال زندگی خواهد کرد، اما او فراموش کرد تا اینکه روزی خدمت علی بن موسی الرضا (ع) که به سمت خراسان فرستاده می‌شد، رسید و در جلوی حضرت، طبقی از خرما گذاشته شده بود. حضرت ۱۸ خرما برداشتند و به او دادند. او بیشتر خواست. حضرت فرمود: اگر جدم رسول خدا به تو بیشتر داده بود، من هم می‌دادم (ابن شهر آشوب، بی تا/۴: ۳۴۲).

با توجه به اینکه زمان وفات محمد بن کعب سال‌ها پیش از تولد علی بن موسی الرضا (ع) بوده، احتمالاً سرخسی نام فرزند محمد بن کعب یعنی حمزه یا عبدالله یا یکی از

نوادگان او را ذکر کرده که ابن شهرآشوب اشتباه گرفته و یا اینکه خود سرخسی به صورت اشتباه نقل کرده است؛ زیرا زمان انتقال علی بن موسی به مرو و خراسان، سال ۲۰۰ هـ ق بوده است. این روایت را به همان صورتی که ابن شهرآشوب آورده، شیخ صدوق و مجلسی نیز نقل کرده‌اند (صدوق، ۲/۱۴۰۴: ۲۱۱-۲۱۰؛ مجلسی، ۴۹/۱۴۰۳: ۳۵).

۱۳. فرزندان و نوادگان رفاعه قرظی: مسور و عبدالله (فرزند)؛ علی بن عبدالله (نوه)

فرزندان رفاعه قرظی

در شمار فرزندان رفاعه قرظی نام مسور و عبدالله ثبت شده است. رفاعه همان رفاعه بن سموئیل (سموئل) مشهور است. مسور بن رفاعه قرظی (د. ۱۳۸ ق) از نسل بنی قریظه است که واقدی از روایات او پیرامون سرانجام قرظیان، در مغازی بهره برده است. مسور کسی است که گزارش غنائم حاصل از قلعه بنی قریظه و دور ریختن شراب موجود در آنجا، از او نقل شده است (واقدی، ۱/۱۴۰۹: ۱۰۰). واقدی برخی از اخبار او به‌ویژه اخباری که از ثعلبه قرظی نقل کرده، ثبت نموده است (همان، ۲/۵۴۷). مسور از دیگرانی چون ابی سلمه بن عبدالرحمن، زبیر بن عبدالرحمن بن زبیر روایتگری کرده است (ابن ابی حاتم، بی تا/۴: ۲۹۷). بخاری از او روایت آورده است (بخاری، ۱/۱۴۰۶: ۱۶۷). ابن اسحاق و مالک بن انس از راویان مسور هستند (همو، بی تا/۴: ۴۱۱). ماجرای طلاق دادن تمیمه همسر رفاعه نیز به واسطه مسور گزارش شده است که هشام بن عروه و ابن اسحاق از آن نقل قول کرده‌اند (ابن حجر، ۸/۱۳۳۵: ۵۸). ماجرای ملاقات ثعلبه بن ابو مالک با عبدالملک مروان را نیز مسور گزارش نموده است (ابن سعد، ۷/۱۴۲۱: ۲۲۹). ابن سعد در روایتی نام او را به اشتباه «میسور» ثبت کرده است (همان، ۱/۳۹۰). ابن ابی حاتم و بخاری او را دایی زکریا بن منظور دانسته‌اند (ابن ابی حاتم، بی تا/۴: ۲۹۷؛ بخاری، بی تا/۴: ۴۱۱).

نوه رفاعه قرظی: علی بن عبدالله بن رفاعه قرظی

علی بن عبدالله از محدثان و از مردم مدینه است. وی از ربیع بن معبد یا (سعید) روایت کرده و یحیی بن سعید انصاری از او روایت دارد (سمعانی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۱). ابن حبان، سمعانی، ابن ابی حاتم و بخاری به علی بن عبدالله بن رفاعه اشاره کرده‌اند (ابن حبان، ۷/۱۳۹۳: ۲۰۵؛ بخاری، بی تا/۲: ۲۶۹؛ ابن ابی حاتم، بی تا/۳: ۱۸۵). ابن ابی حاتم به صورت «علی بن رفاعه مدینی قرظی» آورده و اضافه کرده که گفته شده است: «علی بن عبدالله بن رفاعه قرظی» (همان جا).

۱۴. حسن بن ابی ساره نیلی انصاری قرظی و فرزندش محمد

شیخ طوسی، فهرستی از اسامی را تحت عنوان اصحاب ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین (ع)، یعنی امام باقر (ع)، پیشوای پنجم شیعیان ارائه نموده است. یکی از این نام‌ها، اشاره به فردی از قرظیان به نام حسن بن ابی ساره نیلی انصاری قرظی دارد (طوسی، ۱۴۱۵: ۱۳۰). پسوند انصاری به چه علت بوده مشخص نیست. احتمال می‌رود که جد او از هم‌پیمانان انصار بوده باشد. حیات او احتمالاً در بازه امامت محمد بن علی (ع) میان سال‌های ۹۵ تا ۱۱۴ هجری بوده است. شیخ مفید در کتاب خود شعری را در وصف امام باقر (ع) آورده که از قول فردی با پسوند قرظی است. بعید نیست که همان ابن ابی ساره بوده باشد (مفید، ۱۴۱۳/۲: ۱۵۷). طوسی او را خادم محمد بن کعب و پسرعمه معاذ بن مسلم الهراء، نحوی کوفی (د. سده دوم)، دانسته است. کنیه ابن ابی ساره را ابوعلی نیز گفته‌اند (طوسی، ۱۴۱۵: ۱۳۰). وی فرزندی به نام محمد داشته که طوسی نام او را به صورت «محمد بن الحسن بن ابی ساره انصاری قرظی کوفی» ثبت کرده است. ابوجعفر روایی از او روایتگری دارد (همان: ۲۷۹).

۱۵. محمد بن احمد قرظی

در مورد شخصیتی با این نام، اطلاعاتی در دست نیست. فیروزآبادی (د. ۸۱۷ ق) آورده که معاذ بن مسلم الهراء، جزو موالی محمد بن احمد قرظی بوده است (فیروزآبادی، ۱۴۲۲: ۱۸۱). احتمالاً با محمد بن کعب اشتباه گرفته که در کوفه و سپس در مدینه سکونت داشته است. اگر شخصیتی مجزا از محمد بن کعب بوده باشد، می‌توان حیات او را در اواخر سده اول یا اوایل سده دوم تا اواسط و اواخر سده دوم تخمین زد.

۱۶. عیسی بن مغیث قرظی

درباره جزئیات زندگی عیسی بن مغیث اطلاعاتی در دست نیست. روایتی از او در حوالی دوران حیات امام کاظم (ع) نقل شده که می‌توان زندگی و وفات او را میانه سده دوم تا اوایل سده سوم تخمین زد. ذهبی از قول او نقل کرده است: «با هزینه ۱۲۰ دینار، خیار و خربزه کاشتم، ولی وقتی به سراغ مزرعه رفتم، دیدم تمام محصول را ملخ زده است. با پریشانی در آنجا نشسته بودم که ناگاه موسی بن جعفر (ع) ظاهر شد و از حالم پرسید. عرض کردم: همه چیزم بر بادرفت! امام به غلامشان فرمود: ای عرفه! صد و پنجاه دینار برایش در نظر بگیر! سپس برای بهبود محصولم دعا فرمود. به برکت دعای ایشان، هزاران

درهم از آن کشت، نصیب شد» (ذهبی، ۱۲/۱۴۰۹: ۴۱۸؛ اربلی، ۲/۱۳۷۹: ۷۴۸-۷۴۷). اربلی نام او را عیسی بن محمد مغیث ثبت کرده است (همان‌جا).

۱۷. کثیر بن سائب قرظی

کثیر بن سائب، ظاهراً از منتسبان حدیثی به قرظیان بوده و احتمال اینکه از نسل قرظیان محسوب شود، ضعیف است. ابن حجر در بخشی از کتاب لسان المیزان از او به صورت «عن ابناء قرظی» یاد کرده است (ابن حجر عسقلانی، ۷/۱۴۰۷: ۳۵۰). این عبارت به معنای این است که او از فرزندان قرظی روایت دارد. به گفته ابن حجر؛ ابن اثیر در ۱۴۰۹ از او با پسوند «القرظی» یاد کرده است (ابن حجر، ۵/۱۳۲۵: ۴۲۶). در متن ۱۴۰۹ چنین مطلبی یافت نشد و فقط او را از روایان فرزندان قرظی دانسته است (ابن اثیر، ۵/۱۴۰۹: ۳۴۴). شاید تمایل او به روایتگری از قرظیان، سبب شده که ابن حجر چنین انتسابی را به او بدهد. البته خود ابن حجر در *لسان المیزان*، او را قاضی اهل فلسطین و با پسوند «الحجازی» ثبت کرده است (ابن حجر، ۴/۱۴۰۷: ۵۶۹). ابن سائب یکی از کسانی است که گفته شده به واسطه فرزندان قرظی، ماجرای نجات یافتن فرزندان نابالغ را نقل کرده است (ابن زنجویه، ۱/۱۴۲۸: ۲۹۲). نام فرزندان قرظی مورد استناد او در منابع ذکر نشده و احتمالاً فقط عطیه قرظی مقصود بوده است. در برخی منابع آمده که محمد بن کعب قرظی ماجرای نابالغان را از ابن سائب نقل کرده است (ابونعیم، ۴/۱۴۲۲: ۱۶۲؛ ابن حجر، ۸/۱۳۲۵: ۴۱۶)، در حالی که چنین روایتی از محمد بن کعب نقل نشده است.

۱۸. محمد بن سعد قرظی

ابونعیم روایتی^(۴) را از محمد بن سعد قرظی آورده است (ابونعیم، ۵/۱۴۲۲: ۵۶۰). از فقیه‌ی به نام محمد بن سعید قریظی در *المستصفی* یاد شده است (جندی، ۲/۱۴۱۴: ۴۴۱). در برخی آثار، اسامی مشابهی چون: عمر بن سعد قرظی، عمار بن سعد قرظ و نام فرزندان و نسل این‌ها آمده است (ابن سعد، ۵/۱۴۲۱: ۱۰۷؛ ابن ابی حاتم، بی‌تا/۴۲: مبارکفوری، ۷/۱۴۱۰: ۲۵۲). از آنجاکه روایت «لعب المیسر» به محمد بن کعب نیز منتسب شده، احتمال اینکه محمد بن سعد با محمد بن کعب اشتباه گرفته شده باشد یا پسوندهای دارای «قرظ» ارتباطی به قرظی یا قریظی نداشته باشد، وجود دارد، بر این اساس که در نسخه مزبور از کتاب ابن سعد، قرظ با فتح قاف نوشته شده است.

۱۹. یزید بن (ابی) زیاد قرظی

ابن حبان آورده که یزید از ابی ثعلبه بن ابی مالک روایت کرده و عمرو بن حارث از او روایتگری داشته است (ابن حبان، ۷/۱۳۹۳: ۶۱۷). ماجرای مواجهه ثعلبه بن ابی مالک و مروان را یزید بن زیاد از طریق ثعلبه روایت کرده است (همانجا؛ ابونعیم، بی تا/۱: ۳۸۵-۳۸۴). او از اسحاق برادر محمد بن کعب قرظی نیز روایت کرده است (سمعی، ۱۰/۱۳۸۲: ۳۸۰). نام یزید در شمار راویان محمد بن کعب نیز ثبت شده است (ابن ابی حاتم، بی تا/۴: ۶۷). ابن حبان، بخاری، مفید، ابن کثیر، ذهبی و دیگران نام او را ذکر کرده‌اند (ابن حبان، ۴/۱۳۹۳: ۲۲۵؛ بخاری، بی تا/۴: ۳۳۳؛ مفید، ۱۳۷۱: ۵۰۹؛ ابن کثیر، بی تا/۸: ۱۱۳؛ ذهبی، ۲/۱۴۱۴: ۶۱۴).

۲۰. نتیجه

قرظیان، گروهی از یهودیان ساکن در اطراف مدینه بودند که عده‌ای از آنان به دلیل عهدشکنی در میانه نبرد احزاب (سال پنجم ه.ق)، مورد توبیخ و مجازات قرار گرفتند. گزارش‌ها حکایت از این دارند که حیات این گروه و افرادی منتسب به آنان تا سده‌های پسین امتداد داشته است. پرداختن به بازماندگان قرظی، پس از ماجرای مشهور به غزوه بنی قریظه، ثمراتی را به دنبال دارد. از جمله اینکه با حضور پررنگ آنان در جامعه اسلامی، فرضیه کشتار همه مردان آنان به‌ویژه با تعداد نفرات زیاد مورد تردید قرار می‌گیرد. البته فرار گروهی از اهالی قلعه و انگشت‌شمار بودن اسامی موجود از کسانی که مجازات شدند، در کنار اسامی اندک به‌جامانده از زنان و فرزندان گزارش دهنده از واقعه؛ زیادی جمعیت آنان را در زمان نزاع بنی قریظه دچار خدشه می‌کند. بدین‌سان می‌توان کشتار همه مردان بالغ را مورد نقد قرار داد، زیرا در صورت زیادی جمعیت قرظیان و زیادی کشتار مردان؛ می‌بایست مبارزه زنان و فرزندان این گروه با پیامبر یا مسلمانان به انحای گوناگون رخ می‌داد و حتی گزارش فراوان از قتل‌عام مردان منتشر می‌شد، درحالی‌که فقط یک نفر به نام عطیه از فرزندان قرظی است که بدون اعلام تعداد افراد، صحبت از کشتار همه مردان بالغ دارد و هیچ‌یک از بازماندگان به این ماجرا اشاره نکرده‌اند. اسامی افرادی که در کشتار به‌صراحت ذکر شده، بسیار اندک بوده و تقریباً برابر با اسامی افرادی است که به‌عنوان نجات‌یافته ثبت شده‌اند. شماری از افراد مجرم نیز به بهانه‌های مختلف آزاد شده‌اند و برخی گزارش‌ها اشاره به خروج تعدادی از افراد غیر مجرم و مردان کهن‌سال از قلعه قرظیان دارد. بازماندگان جامعه یهودی بنی قریظه در عرصه‌های گوناگون علوم اسلامی (حدیث، تفسیر، تاریخ و...)، ادبیات، شعر و امور اجتماعی نقش‌آفرینی داشته‌اند. گزارش‌های کنشگری قرظیان، شاهدی قوی بر واقعیت نداشتن گزارش مشهور از پایان کار و کشتار

قرطی هاست. ایفای نقش و تأثیرگذاری قرطیان بازمانده و نسل آنان از اهمیت بسیاری برخوردار است. از همان سده نخست نام افرادی از آنان ثبت شده و آخرین رد پای قرطیان در سده‌های سوم و چهارم ه.ق در دست است.

پی‌نوشت‌ها

۱. براساس گزارش، ابومالک گفت: در کتاب بنی هارون که قابل تغییر نیست، آمده که نام او احمد و از فرزندان اسماعیل است و با دین ابراهیم حنیف ظهور کرده و هنگام شستشو ازار می‌پوشد. او آخرین فرستاده و پیامبر خداست.
۲. سلیم بن عمرو بن ایاس بن حیان بن قرطه بن عمران بن عمیر بن قریظه بن الحارث قرطی
۳. دمشق (د. ۸۴۲ ق) نام او را حسین بن عبدالرحمن آورده است (توضیح المشتهبه، ۱، ۵۵۳).
۴. «من لعب الميسر ثم قام يصلي»

منابع

- آهنگر داودی، مژگان (۱۴۰۱)، «کشته شدن زبیر باطا از بنی قریظه؛ بخش جعلی در روایت آزادی او»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۵۶، ۲۵-۴۵.
- ابن ابی حاتم. (بی تا)، *الجرح و التعديل*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن ابی شیبه، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۹ ق)، *المصنف فی الاحادیث و الاثار*، محقق، کمال یوسف الحوت، ریاض، مکتبه الرشید.
- ابن ابی عاصم، ابوبکر بن عمرو. (۱۴۱۱ ق)، *الاحاد و المثنانی*، محقق، باسم فیصل احمد، ریاض: دارالرایه.
- ابن اثیر، علی بن ابی کرام. (۱۳۸۵ ق/ ۱۹۶۵ م)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دارصادر.
- ابن اثیر جزیری، علی بن محمد. (۱۴۰۹ ق/ ۱۹۸۹ م)، *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، بیروت، دارالفکر.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۰۹ ق)، *القصاص و المذکرین*، ریاض، المکتب الاسلامی، ریاض.
- ابن حیان، محمد بن حیان. (۱۳۹۳ ق)، *الثقات*، بیروت، موسسه الکتب الثقافیه.
- ابن حجر عسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی. (۱۳۲۵ ق)، *تهذیب التهذیب*، بیروت، دارصادر.
- _____ (۱۳۷۹ ق)، *فتح الباری شرح صحیح البخاری*، بیروت، دارالمعرفه.
- _____ (۱۳۲۵ ق)، *الاصابه فی تمییز الصحابه*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- _____ (بی تا)، *تبصیر المنتبه بتحریر المشتهبه*، بیروت، المکتبه العلمیه.
- _____ (۱۴۰۷)، *لسان المیزان*، بیروت، دارالفکر.
- ابن ذرید، محمد بن حسن. (۱۴۲۱)، *القوائد و الاخبار*، دمشق، دارالبشائر.
- ابن زنجویه، حمید بن مخلد. (۱۴۲۸)، *الاموال*، بیروت، مرکز الملک فیصل للبحوث و الدراسات الاسلامیه، ط ۲.
- ابن سعد، محمد بن سعد. (۱۴۲۱)، *کتاب الطبقات الکبیر*، تحقیق دکتر علی محمد عمر، قاهره، مکتبه الخانجی.
- _____ (۱۳۷۴ ش)، *الطبقات الکبیر*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، فرهنگ و اندیشه.
- ابن شبه نمیری، عمر بن شبه. (۱۴۱۰)، *تاریخ المدینه المنوره*، قم، دارالفکر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (بی تا)، *المناقب*، قم، علامه.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله. (۱۹۹۲/۱۴۱۲ م)، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، تحقیق علی محمد الجاوی، بیروت، دارالجیل.
- ابن عدیم، عمر بن احمد. (بی تا)، *بعیة الطلب فی تاریخ الحلب*، محقق: سهیل زکار، بیروت، دارالفکر.
- ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن. (۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۵ م)، *تاریخ مدینه دمشق*، محقق، علی شیری، بیروت، دارالفکر.

- ابن عماد حنبلي، عبدالحى بن احمد. (١٤٠٦)، *سُدُرَاتُ الذَّهَبِ فِي اَخْبَارِ مَنْ ذَهَبَ*، بيروت، دار ابن كثير.
- ابن عمراني، محمد بن علي. (١٤٢١ ق / ٢٠٠١ م)، *الْاِنْبَاءُ فِي تَارِيخِ الْخُلَفَاءِ*، تحقيق قاسم السامرائي، قاهره، دار الآفاق العربيّة.
- ابن قتيبه دینوری، عبدالله بن مسلم. (١٩٩٢ م)، *المعارف*، تحقيق ثروت عكاشه، قاهره، الهيئه المصريه العامه للكتاب، ط ٤
- ابن قدامه مقدسي، عبد الرحمن بن محمد. (بي تا)، *الشرح الكبير*، بي جا، دار الكتب العربيّه.
- ابن كثير دمشقي، اسماعيل بن عمر. (بي تا)، *البدایة و النهایة*، بيروت، دار الفكر.
- ابن ماجه، ابو عبدالله بن يزيد. (بي تا)، *سنن ابن ماجه*، تحقيق، محمد فواد عبد الباقي، بي جا، دار احیاء الكتب العربيّه.
- ابن ماكولا، علي بن هبه الله. (بي تا)، *الاكمال في رفع الارباب عن الموتلف و المختلف في الاسماء و الكنى و الانساب*، بيروت، دار احیاء التراث العربي.
- ابن معين، يحيى بن معين. (١٣٩٩)، *التاريخ*، مكه، مركز البحث العلمی و احیاء التراث الاسلامی.
- ابن هشام، عبد الملك. (بي تا)، *السيرة النبویه*، تحقيق مصطفى السقا و ابراهيم الأبياري و عبد الحفيظ شلي، بيروت، دار المعرفة.
- ابو نعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله. (١٤٢٢)، *معرفة الصحابه*، بيروت: دار الكتب العلميه.
- _____ (بي تا)، *حليه الاولياء و بي تا: الاصفياء*، قاهره، دار أم القرى.
- اربلي، علي بن عيسى. (١٣٧٩ ش)، *كشف الغمه*، قم، الشريف الرضي، قم.
- اسحاق بن منوفی، محمد عبد المعطی. (١٤٢٠)، *لطائف اخبار الاول فيمن تصرف في مصر من ارباب الدول*، قاهره، مكتبه الايمان.
- اصفهانی، ابی الفرج. (بي تا)، *الاغانی*، تحقيق: سمير جابر، بيروت، دار الفكر، ط ٢.
- بخاری، محمد بن اسماعيل. (١٤٠٦)، *ادب المفرد*، بيروت، موسسه الكتب الثقافيه.
- بخاری، محمد بن اسماعيل. (بي تا)، *تاريخ الكبير*، بيروت، دار الكتب العلميه.
- بغوی، ابوالقاسم بن محمد. (١٤٢١ ق / ٢٠٠٠ م)، *معجم الصحابه*، محقق: محمد الامين بن محمد الجكنی، كويت، مكتبه دار البيان.
- بيهقي، احمد بن حسين. (١٤٠٥ ق / ١٩٨٥ م)، *دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشريعة*، تحقيق عبد المعطی قلجی، بيروت، دار الكتب العلميه.
- جندی، محمد بن يوسف. (١٤١٤)، *السلوك في طبقات العلماء و الملوك*، صنعاء، مكتبه الارشاد.
- حافظ مزی، يوسف بن عبد الرحمن. (١٤٠٦)، *تهذيب الكمال في أسماء الرجال*، بيروت، موسسه الرساله.
- حموی، ياقوت بن عبدالله. (١٩٩٥)، *معجم البلدان*، بيروت، دار صادر، ط ٢.
- خطيب بغدادی، احمد بن علي. (١٤١٧)، *تاريخ بغداد*، بيروت، دار الكتب العلميه.
- دارقطني، علي بن عمر. (١٤٠٦)، *الموتلف و المختلف*، بيروت، دار المغرب الاسلامی.
- دمشقي، محمد بن عبدالله. (١٤١٤)، *توضيح المشتبه (في ضبط أسماء الرواه و انسابهم و القابهم و كناهم)*، بيروت، موسسه الرساله، ط ٢.
- دولابي، محمد بن احمد. (١٤٢١)، *الكنى و الاسماء*، بيروت، دار ابن حزم، بيروت.
- ذهبي، محمد بن احمد. (١٤٠٩)، *تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الاعلام*، بيروت، دار الكتاب العربي.
- _____ (١٤١٤)، *سير اعلام النبلاء*، بيروت، موسسه الرساله.
- _____ (بي تا)، *تجريد أسماء الصحابه*، بيروت، دار المعرفة.

- _____ (١٤١٦)، *میزان الاعتدال فی نقد الرجال*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- زركلى، خيرالدين. (١٩٨٩ م)، *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين*، بيروت، دارالعلم للملایین، ط ٨
- سمعانى، عبدالكريم بن محمد. (١٣٨٢)، *الانساب*، حيدرآباد، مجلس دائرة المعارف العثمانية.
- شامى، محمد بن يوسف. (١٤١٤ ق/ ١٩٩٣ م)، *سبل الهدى و الرشاد فى سيرة خير العباد*، تحقيق عادل احمد عبد الموجود و على محمد معوض، بيروت، دارالكتب العلمية.
- صادق، مصطفى. (١٣٨٢)، *پيامبر و يهود حجاز*، قم، بوستان كتاب.
- صدوق، ابى جعفر محمد. (١٤٠٤ ق/ ١٩٨٤ م)، *عيون اخبار الرضا*، بيروت، مؤسسه الاعلمى للمطبوعات.
- طبرانى، سليمان بن احمد. (بى تا)، *المعجم الكبير*، محقق: حمدى بن عبدالمجيد السلفى، قاهره، مكتبه ابن تيميه، قاهره، ط ٢.
- طبرى، فضل بن حسن. (١٤١٥ ق/ ١٩٩٥ م)، *مجمع البيان فى تفسير القرآن*، بيروت، مؤسسه الاعلمى للمطبوعات.
- طبرى، محمد بن جرير. (بى تا)، *تاريخ طبرى (تاريخ الامم و الملوك)*، بيروت، بى تا.
- طوسى، محمد بن حسن. (١٤١٥)، *رجال طوسى*، قم، مؤسسه نشر اسلامى.
- عصفرى، خليفه بن خياط. (١٤١٥)، *تاريخ*، بيروت، دارالكتب العلميه.
- عقبلى، محمد بن عمرو. (١٤٠٤)، *الضعفاء الكبير*، بيروت، دارالكتب العلميه.
- فسوى، يعقوب بن سفيان. (١٤٠١)، *المعرفه و التاريخ*، بيروت، مؤسسه الرساله، بيروت، ط ٢.
- فيروزآبادى، محمد بن يعقوب. (١٤٢٢)، *البلغه فى تاريخ ائمه اللغة*، بيروت، المكتبه العصريه.
- قمى، على بن ابراهيم. (١٤٠٤)، *تفسير*، قم، دارالكتاب، ط ٣.
- مباركفورى، محمد عبدالرحمن بن عبدالرحيم. (١٤١٠ ق/ ١٩٩٠ م)، *تحفة الاحوذى*، بيروت، دارالكتب العلميه.
- مجلسى، محمد باقر. (١٤٠٣)، *بحار الانوار*، بى جا، مؤسسه الوفاء، ط ٢.
- مرجانى، عبدالله بن عبدالملك. (٢٠٠٢ م)، *بهجه النفوس و الاسرار فى تاريخ دار هجره النبى المختار*، بيروت، دارالغرب الاسلامى.
- مفيد، محمد بن محمد. (١٣٧١ ش)، *الجمال والنصره لسيد العتره فى حرب البصره*، قم، مكتب الاعلام الاسلامى.
- مفيد، محمد بن محمد. (١٤١٣)، *الارشاد فى معرفه حجج الله على العباد*، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- _____ (١٤٢٠)، *امتاع الاسماع بما للنبي من الاحوال و الاموال و الحفدة و المتاع*، بيروت، دارالكتب العلميه.
- نسفى، عمر بن محمد. (١٣٧٨ ش)، *القند فى ذكر علماء سمرقند*، به كوشش يوسف الهادى، تهران، دفتر نشر ميراث مكتوب.
- نووى، يحيى بن شرف. (١٤٣٠)، *تهذيب الاسماء و اللغات*، دمشق، دارالرساله العالميه.
- نويزرى، احمد بن عبدالوهاب. (بى تا)، *نهايه الارب فى فنون الادب*، قاهره، مؤسسه المصريه العامه.
- واحدى، ابى الحسن على بن احمد. (١٤١١)، *اسباب النزول القرآن*، بى جا، دارالكتب العلميه.
- واقدى، محمد بن عمر. (١٤٠٩)، *المغازى*، بيروت، مؤسسه الاعلمى للمطبوعات.
- يعقوبى، احمد بن ابى يعقوب. (بى تا)، *تاريخ يعقوبى*، بيروت، دارصادر.

Ahangar davoodi, M.2023. " The Killing of Zubair Ibn Bātā from Banī Qurayzah; Fabricated Addition to the Narrative of His Freedom"; Journal

- of Researches of Quran and Hadith Sciences, No. 56, pp. 25-47.[In Persian].
- Ibn Abi Hatim n.d.. Al-Jarh wa al-Ta'dil, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.[In Arabic].
- Ibn Abi Shaybah, A. M.1989. Al-Musannaf fi al-Ahadith wa al-Athar, Edited by Kamal Yusuf al-Hout, Riyadh: Maktabah al-Rushd. [In Arabic].
- Ibn Abi Asim, A. A.1990. Al-Ahad wa al-Muthani, Edited by Bassem Faisal Ahmad, Riyadh: Dar al-Rayah. [In Arabic].
- Ibn Athir, A. A. K.1965. Al-Kamil fi al-Tarikh, Beirut: Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Athir al-Jazari, A. M.1989. Usd al-Ghabah fi Ma'rifat al-Sahabah, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Jowzi, A. R. A. 1990. Al-Qussas wa al-Mudhakkirin, Riyadh: Islamic Library, Riyadh. [In Arabic].
- Ibn Hibban, M. H.2014.Al-Thiqat, Beirut: Institute of Cultural Books. [In Arabic].
- Ibn Hajar al-Asqalani, A.F. A.A.1907. Tahdhib al-Tahdhib, Beirut: Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Hajar al-Asqalani, A.F. A. A.1999. Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic].
- Ibn Hajar al-Asqalani, A.F. A. A.1907. Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Hajar al-Asqalani, A.F. A. A.n.d.. Tabseer al-Muntih bi Tahrir al-Mushtabih, Beirut: Scientific Library. [In Arabic].
- Ibn Hajar al-Asqalani, A.F. A. A.2007. Lisan al-Mizan, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Durayd, M. H.2002. Al-Fawa'id wa al-Akhbar, Damascus: Dar al-Bashair. [In Arabic].
- Ibn Zanjuyah, H. M.2008. Al-Amwal, Beirut: King Faisal Center for Research and Islamic Studies, 2nd ed. [In Arabic].
- Ibn Sa'd, M. S.2002. Kitab Al-Tabaqat al-Kabir, Edited by Dr. Ali Muhammad Omar, Cairo: Maktabah al-Khanji. [In Arabic].
- Ibn Sa'd, M. S.1995. Al-Tabaqat al-Kubra, Translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: Farhang va Andisheh. [In Arabic].
- Ibn Shabah al-Namiri, U. S.1991. Tarikh al-Madinah al-Munawwarah, Qom: Dar al-Fikr.
- Ibn Shahr Ashoub, M.A.n.d.. Al-Manaqib, Qom: Allameh. [In Arabic].
- Ibn Abd al-Barr, Y. A.1992. Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab, Edited by Ali Muhammad al-Bajawi, Beirut: Dar al-Jil. [In Arabic].

- Ibn Adi, U. A.n.d.. Baghiyat al-Talab fi Tarikh Halab, Edited by Suhail Zakar, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Asakir, A.Q. A. H.1995. Tarikh Madinat Dimashq, Edited by Ali Shiri, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Imad Hanbali, A. H. A.2006. Shadharat al-Dhahab fi Akhbar Man Dhahab, Beirut: Dar Ibn Kathir. [In Arabic].
- Ibn Umarani, M. A.2001. Al-Inba fi Tarikh al-Khulafa, Edited by Qasim al-Samarrai, Cairo: Dar al-Afaq al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah al-Dinuri, A. M.1992. Al-Ma'arif, Edited by Tharwat Okasha, Cairo: Egyptian General Authority for Books, 6th ed. [In Arabic].
- Ibn Qudamah al-Maqdisi, A. R. M.n.d. Al-Sharh al-Kabir, n.p.: Dar al-Kutub al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Ibn Kathir al-Dimashqi, I. U.n.d.. Al-Bidayah wa al-Nihayah, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Majah, A.A.Y.n.d., Sunan Ibn Majah, Edited by Muhammad Fuwad Abdul-Baqi, n.p.: Dar Ihya al-Kutub al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Ibn Makula, A. H. A.n.d.. Al-Ikmal fi Raf' al-Irtibah 'an al-Mu'talaf wa al-Mukhtalif fi al-Asma wa al-Kunya wa al-Ansab, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Ma'in, Y. M.1999. Al-Tarikh, Mecca: Scientific Research Center and Revival of Islamic Heritage. [In Arabic].
- Ibn Hisham al-Himyari, A.M.n.d. Al-Sirah al-Nabawiyyah, Edited by Mustafa al-Saqa, Ibrahim al-Abyari, and Abdul Hafiz Shalabi, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic].
- Abu Nu'aym al-Isfahani, A. A.2002. Ma'rifat al-Sahabah, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Abu Nu'aym al-Isfahani, A. A.n.d. Hilyat al-Awliya wa, n.d.: Al-Asfiyah, Cairo: Dar Um al-Qura. [In Arabic].
- Arbeli, A. I.1999. Kashf al-Ghummah, Qom: Sharif al-Razi, Qom. [In Arabic].
- Ishaqi Manufi, M. A.M.2001. Lata'if Akhbar al-Awwal fi Man Tasarruf fi Misr min Arbab al-Duwal, Cairo: Maktabah al-Iman. [In Arabic].
- Isfahani, A. F. n.d. Al-Aghani, Edited by Samir Jaber, Beirut: Dar al-Fikr, 2nd ed. [In Arabic].
- Bukhari, M. I.2006. Adab al-Mufrad, Beirut: Institute of Cultural Books. [In Arabic].
- Bukhari, M. I.n.d. Tarikh al-Kabir, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Baghawi, A.Q. M.2000. Mu'jam al-Sahabah, Edited by Muhammad al-Amin ibn Muhammad al-Jakni, Kuwait: Maktabah Dar al-Bayan. [In Arabic].
- Bayhaqi, A. H.1985. Dalail al-Nubuwwah wa Ma'rifat Ahwal Sahib al-Shari'ah, Edited by Abdul Mu'ti Qallaji, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Jundi, M. Y.1994. Al-Suluk fi Tabaqat al-Ulama wa al-Muluk, Sana'a: Maktabah al-Irshad. [In Arabic].
- Hafiz Muzi, Y. A.R.2006. Tahdhib al-Kamal fi Asma al-Rijal, Beirut: Institute al-Risalah. [In Arabic].
- Hamawi, Y. A.1995. Mu'jam al-Buldan, Beirut: Dar Sader, 2nd ed. [In Arabic].
- Khatib al-Baghdadi, Ahmad ibn Ali (1997), Tarikh Baghdad, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Darqutni, A. U.2006. Al-Mu'talaf wa al-Mukhtalif, Beirut: Dar al-Maghrib al-Islami. [In Arabic].
- Dimashqi, M. A.1994. Tawdih al-Mushtabih (fi Dabt Asma al-Rawah wa Ansabihum wa Alqabihum wa Kunyatihum), Beirut: Institute al-Risalah, 2nd ed. [In Arabic].
- Dulabi, M. A.2002. Al-Kunya wa al-Asma, Beirut: Dar Ibn Hazm, Beirut. [In Arabic].
- Dhahabi, M. A.2009. Tarikh al-Islam wa Wafayat al-Mashahir wa al-A'lam, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Dhahabi, M. A.1994. Siyar A'lam al-Nubala, Beirut: Institute al-Risalah. [In Arabic].
- Dhahabi, M. A.n.d. Tajrid Asma al-Sahabah, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic].
- Dhahabi, M. A.1996. Mizan al-I'tidal fi Naqd al-Rijal, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Zarqali, K. D.1989. Al-A'lam: Dictionary of Biographies of Famous Men and Women among Arabs, Arabized and Orientalists, Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin, 8th ed. [In Arabic].
- Samani, A. K. M.2003. Al-Ansab, Hyderabad: Ottoman Encyclopedia Council. [In Arabic].
- Shami, M. Y.1993. Sabil al-Huda wa al-Rashad fi Sirat Khayr al-Ibad, Edited by Adel Ahmed Abdul Mawgood and Ali Muhammad Muawwad, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Sadeqi, M.2003. The Prophet and the Jews of Hijaz, Qom: Bustan Ketab. [In Arabic].
- Saduq, A. J. M.1984. Uyun Akhbar al-Ridha, Beirut: Institution al-Aalami for Publications. [In Arabic].
- Tabarani, S. A.n.d. Al-Mu'jam al-Kabir, Edited by Hamdi ibn Abdul Majid al-Salafi, Cairo: Maktabah Ibn Taymiyyah, Cairo, 2nd ed. [In Arabic].
- Tabarsi, F.H.1995. Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Beirut: Institution al-Aalami for Publications. [In Arabic].
- Tabari, M.J.n.d. Tarikh al-Tabari (Tarikh al-Ummam wa al-Muluk), Beirut: n.p. [In Arabic].
- Tusi, M. H.1995. Rijal al-Tusi, Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic].
- Asfari, K. K.1995. Tarikh, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Aqili, M. A.2004. Al-Du'afa al-Kabir, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Faswi, Y.S.2001. Al-Ma'rifah wa al-Tarikh, Beirut: Institution al-Risalah, Beirut, 2nd ed. [In Arabic].
- Firoozabadi, M.Y.2002. Al-Bulugh fi Tarikh A'immah al-Lughah, Beirut: Al-Maktabah al-Asriyah. [In Arabic].
- Qumi, A. I.2004. Tafsir, Qom: Dar al-Kitab, 3rd ed. [In Arabic].
- Mubarakpuri, M.A.R. A.R.1990. Tuhfat al-Ahwadhi, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Majlisi, M. B.2004. Bihar al-Anwar, n.p.: Institution al-Wafa, 2nd ed. [In Arabic].
- Marjani, A. A.M.2002. Bahjat al-Nufus wa al-Asrar fi Tarikh Dar Hijrat al-Nabi al-Mukhtar, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic].
- Mufid, M. M.1992. Al-Jamal wa al-Nasrah li Sayyid al-'Itrah fi Harb al-Basrah, Qom: Islamic Media Office. [In Arabic].
- Mufid, M. M.1994. Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-Ibad, Qom: Institute Al al-Bayt (peace be upon them). [In Arabic].
- Muqrizi, A. A.2000. Imta' al-Asma'a bima lil-Nabi min al-Ahwal wa al-Amwal wa al-Hafadah wa al-Muta', Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Nasafi, U. M.1999. Al-Qund in Dhikr Ulama Samarqand, Edited by Yusuf al-Hadi, Tehran: Office for the Publication of Written Heritage. [In Arabic].
- Nawawi, Y. S.2011. Tahdhib al-Asma wa al-Lughat, Damascus: Dar al-Risalah al-Alamiyyah. [In Arabic].
- Nuwairi, A. A.W.n.d. Nihayat al-Arab fi Funun al-Adab, Cairo: Egyptian General Institute. [In Arabic].
- Wahidi, A.H.A. A.1991. Asbab al-Nuzul al-Qur'an, n.p.: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Waqidi, M. U.2009., Al-Maghazi, Beirut: Institution al-Aalami for Publications. [In Arabic].
- Ya'qubi, A.A.Y.n.d. Tarikh al-Ya'qubi, Beirut: Dar Sader. [In Arabic].
- Lecker, M.1995.“On Arabs of the Banū Kilāb executed together with the Jewish Banū Qurayza”,in Jerusalem Studies in Arabic and Islam 19, 66-72.
- Lecker, M.2016.“Were There Female Relatives of the Prophet Muḥammad among the Besieged Qurayza?”,Journal of the American Oriental Society, Vol. 136, No. 2, pp. 397-404.
- Lecker, M.2020. “On three Jewish converts to Islam from the Banū Qurayza”, in Nimrod Hurvitz, Christian C. Sahner, Uriel Simonsohn & Luke Yarbrough (eds.), *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook*, the University of California Press, p.51-53.